

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

**ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 7

Ніжин
2016

УДК 930.2
ББК 63.3я43+67.0я43
Ч-24

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 8 від 11.04.2016 р.

Редакційна колегія:

кандидат історичних наук, доцент **Мицик Л. М.**;
кандидат історичних наук, доцент **Страшко Є. М.**;
кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.**;
кандидат філософських наук, доцент **Кушерець Т. В.**;
кандидат історичних наук, доцент **Желіба О. В.**

Відповідальний редактор:

кандидат історичних наук, доцент **Кривобок О. П.**

Ч-24 Часопис історико-юридичного факультету: збірник наукових праць. – Вип. 7 / відп. ред. О. П. Кривобок. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – 106 с.

До збірника включено наукові праці викладачів кафедр всесвітньої історії та історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також викладачів навчальних закладів, з якими співпрацює університет, з широкого кола питань розвитку історичного процесу від найдавніших часів до сьогодення.

УДК 930.2
ББК 63.3я43+67.0я43

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

ЗМІСТ

Аніщук І. В. Громадсько-політична активність учнів Ніжинського технічного училища ім. А. Ф. Кушакевича в період революційних подій 1905–1907 рр.	4
Бучин А. П., Харлан Т. П. Дрянные юнцы	9
Дудка Р. А. Особливості давньосхідної деспотії: порівняльний аналіз.....	27
Кавун М. Е. Феномен революційних анклавів 1905 р. у Російської імперії: "Чечелівська республіка" у Катеринославі.....	37
Кириєвський В. Д. Вибухова Шостка 1905-1907 років.....	47
Кебадзе М. Василий Иванович Кебадзе – рядовой солдат Второй Мировой Войны	64
Крупенко О. В., Солодка К. Ю. Законодавче оформлення життя чиновництва Російської імперії XVIII – XIX ст.	68
Пахомова Т. М. Молодь на ринку праці.....	84
Tamarashvili T. Issues for Development of the Excursion Studies in Georgia.....	96

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ УЧНІВ НІЖИНСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО УЧИЛИЩА ІМ. А.Ф.КУШАКЕВИЧА В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РР.

Аніщук І. В.

У статті висвітлено виступи учнівської молоді в Ніжині протягом 1905-1906 років на прикладі Ніжинського технічного училища ім. А.Ф. Кушакевича.

Прийдешній 2015 рік знаменується 110-ою річницею загально-російської революції 1905-1907 рр., яка стала значним випробуванням для суспільства і держави. У революційні події були втягнуті всі соціальні групи, які по-різному окреслювали свою політичну позицію щодо державного ладу. Широкого розмаху набув і студентський рух – студенти вимагали автономії університетів, брали участь у робітничих мітингах і демонстраціях. Активізували свою діяльність опозиційні політичні сили – від об'єднань земських діячів до соціал-демократів і соціалістів-революціонерів.

Країною прокотилась хвиля страйків, які охопили й українські міста. Революційні події 1905р. не минули і м. Ніжина. Ніжин із перших днів революції перетворився на один із центрів демократичного руху, де переважну роль відігравала молодь, що навчалася, – студенти, учні училища, гімназисти. Як зазначає С.Наумов, у Ніжині протягом літа 1905 року, було проведено 15–20 масовок, в яких брали участь до 50–60 осіб, переважно робітники і студенти [13].

Як пише у своїй статті Д. Куділов, зокрема у Ніжині і Ніжинському повіті у жовтні 1905 року населення не просто розділилося на дві протилежні групи, а й вступило у протиборство. На відміну від решти суспільно активного селянства Лівобережжя, ніжинські землероби не підтримали демократичну опозицію, а навпаки, зайняли ворожу по відношенню до революції позицію. Громадський конфлікт був припинений лише за допомогою втручання військ. Автор зазначає, що радянська історіографія замовчувала факт розгону селянами демократичних організацій у Ніжині або повідомляла лише про демократичні демонстрації 18 жовтня 1905 року без подальшого висвітлення подій [12]. В.Борисенко, Г.Непорожня у своїй монографії описують розгін студентсько-учнівської демонстрації у Ніжині як чорносотенну провокацію,

посилаючись на роботи дослідника селянського руху Чернігівщини І.Дроздова, що не відповідає дійсності [1, с.73].Тому, як стверджують сучасні науковці, висвітлення революційних подій 1905–1907 років, які відбувалися у Ніжині, вимагають об'єктивної характеристики та аналізу.

Революційні події даного періоду на Ніжинщині висвітлені у наукових працях П.Алмазова, П.Білого, А.Красталева, О.Королевича, Д.Кудінова, С.Коломійця, Г.Шклавського та ін. Особливий інтерес у працях науковців викликали питання, пов'язані з участю студентської молоді в страйках на підтримку революційних подій.

Активними учасниками революційних подій були і учні Ніжинського технічного училища ім. А.Ф.Кушакевича, яке було засноване у 1895 році на кошти колезького радника Андрія Федоровича Кушакевича.

Одним із сучасних дослідників вивчення особливостей навчального та виховного процесів у переддень подій 1905 р, а також функціонування Ніжинського нижчого технічного училища ім. А.Ф.Кушакевича в період революційних потрясінь є О.Сидорович, викладач Ніжинського агротехнічного інституту.

Метою нашої статті є висвітлення історичних фактів щодо активності учнів Ніжинського технічного училища у період революційних подій 1905–1907 рр.

У березні 1905 року учні Ніжинського технічного училища провели страйк на підтримку революційних подій, керував цим страйком учень В.І.Шадура. 12 березня під час засідання Педагогічної ради училища у вікна кімнати полетіли каміння і цегла, внаслідок чого було задано тілесних ушкоджень двом викладачам училища. Із свідчень сторожа з'ясувалося, що биття вікон і кидання каміння було здійснено учнями Ніжинського технічного училища, які зібралися в групи, а при огляді будівлі училища, були помічені вибиті шибки "в окнах мастерских, в количестве 50 штук, во дворе около здания найдено было 6 непарных колош и между ними одна, принадлежащая ученику Шапоренко, палка и куски железа" [2]. 15 березня було прийнято рішення про тимчасове припинення занять до 1 травня 1905 р. і про відрахування з училища всіх учнів із наступним прийняттям кожного учня на підставі заяви батьків та розгляду благонадійності кожного із претендентів [14, с.18]. Заняття поновилися в травні, але мітинги та страйки учнів не припинилися. Як було зазначено у рішенні педради: "дух протеста и постоянного недовольства существующими условиями настолько укоренился в их

сознании, что никакие убеждения, выговоры и дисциплинарные взыскания не могли иметь и не имели заметного влияния на этих учеников..." [3, 14, с.19].

29 серпня 1905 р. директору Ніжинського технічного училища надійшов лист від Чернігівського губернатора А.Хвостова, в якому писалося, що у зв'язку з військовими подіями, які відбуваються у країні губернатор звертається до директора училища забезпечити роботою жителів Чернігівської губернії, які отримали травми різної тяжкості, перебуваючи на полях військових подій, проливаючи кров за Царя і батьківщину. Багато з них недієздатні і не можуть займатися звичною роботою, але можуть нести іншу службу "на совести кожного русского человека лежит обязанность поддержать этих героїв, обеспечить им безбедное существование.." [8].

18 жовтня 1905 р. після проголошення царського маніфесту про впровадження демократичних свобод за закликком соціалістів у Ніжині почався страйк студентів історико-філологічного інституту. Близько 300 студентів із червоними прапорами рушили вулицями Ніжина до технічного училища та жіночої гімназії, примусивши адміністрацію останніх припинити заняття та залучити учнів до демонстрації. У технічному училищі студенти розірвали портрет царя [12, с. 97]. Учні технічного училища взяли активну участь у цих подіях, серед мітингарів була присутня відома українська артистка М.Заньковецька. Демонстранти підійшли до окружного суду (тепер школа №1), виголошуючи лозунги "Геть самодержавство", "Хай живе Конституція" [15].

10 листопада 1905 р. учні училища зібралися на зібрання в навчальних майстернях. Про це доповіли директору Т.Я.Рошуківському і, прибувши на місце зібрання учнів, він побачив, що "собравшиеся ученики были в крайне возбужденном состоянии и что один из них был в пьяном виде. Директор стал уговаривать учеников и приказал расходится из мастерских. Ученики послушали и разошлись"[4].

Як свідчать архівні документи, неодноразово учні технічного училища порушували дисципліну і порядок. 22 листопада 1905 р. у залі училища учні зібралися знову і закрили за собою вхідні двері. Директор висунув вимогу розійтися по класах, в разі невиконання прийме відповідні рішення. Приблизно через двадцять хвилин, учні розійшлися. Коли директор став запитувати в учнів 3-го класу про причини порушення ними дисципліни, вони висунули ряд вимог, які були спрямовані на введення в навчальні курси деяких предметів:

триногеометрії, французької і німецької мови; розширення бібліотеки, повернення товаришів, які були виключені з училища в минулому році і звільнення з роботи наглядача Ф.Решітька. Висуваючи останню вимогу, учні стали кричати, що при появі наглядача в училищі, вони за себе не ручаються. Після погроз директора, учні заявили: "мы или надзиратель"[5]. Після чого, учні розійшлися і навчальні заняття продовжились.

Таким чином, в училищі неодноразово відбувалися мітинги учнів, які директору Т.Я.Рощуківському вдавалося припиняти, переконуючи учнів продовжити навчання.

Беручи до уваги страйки та мітинги, які відбувалися в Ніжині та Ніжинському повіті в цей період, 10 листопада 1905 р. Чернігівським губернатором був виданий указ, в якому писалося, що на основі положення про посилену охорону виданого для міст Чернігівської губернії, в тому числі Ніжинського повіту, особам, яким не присвоєно право носити зброю, забороняється її мати, без особливого на те дозволу поліції, також забороняється покупка і продаж зброї без дозволу поліції [7].

Однак, 29 листопада було здійснено замах на життя директора училища в той час, коли він пив чай у себе в столовій. Було здійснено постріл, внаслідок якого, куля пробила скло і впала в кімнаті [9]. Внаслідок проведеного розслідування, підозра впала на учня училища.

За порушення дисципліни передбачалися певні санкції (покарання), найжорсткішою санкцією було відрахування учнів з училища. Найбільшу кількість учнів було відраховано саме в період революційних подій 1905–1907 рр.

1 грудня 1905 р. Педагогічна Рада училища на засіданні висунула клопотання перед Попечителем Київського Навчального округу про закриття училища з 1 грудня 1905 р. по 10 січня 1906 р. Своє рішення педрада мотивувала не тільки напруженою ситуацією в країні і поведінкою учнів, а й неможливістю виконати навчальний план у зв'язку з частими перервами, що пов'язані з революційними подіями [6]. І 20 січня 1906 р. Міністерством народної освіти було прийнято рішення про закриття навчального закладу до нового навчального року [10]. З архівних документів видно, що підставою для закриття училища стали радикальні дії учнів, внаслідок яких могли бути жертви серед викладачів. Подія, яка відбулася 18 січня 1906 р., стала кульмінаційною у прийнятті даного рішення. У класі для малювання та у сусідній учительській кімнаті стався вибух,

внаслідок якого було зруйновано дві печі, на щастя в учительській кімнаті викладачів не було. Винними в даному злочині, на думку слідства, були учні 3-го класу [11].

Училище закрили до 1 серпня 1906 р., відповідно до розпорядження Міністерства всі учні "...считаются выбывшими, а обратный прием их в те же классы будет произведен с тщательным разбором и по экзаменам. Срок подачи прошений до 1 июля 1906 г." [10]. Крім того ж, учням 3-го випускного класу не дозволили – як вони цього просили – скласти навесні випускні іспити екстерном для отримання атестатів. Вони були змушені влітку знову подавати документи в училище у той самий 3-й клас [16].

Таким чином, проаналізувавши наукові праці сучасних дослідників та архівні документи, можна констатувати, що громадсько-політична активність учнів Ніжинського технічного училища ім. А.Ф.Кушакевича в період революційних подій 1905-1907 рр. мала неорганізований характер і була спрямована, насамперед, проти викладачів та службового персоналу навчального закладу, виражалася у невдоволенні учнями навчальною програмою, діями адміністрації училища щодо відрахування учнів у зв'язку з вище названими подіями, стихійними мітингами і протестами.

Джерела та література:

1. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. [Текст] / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К. : Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині , ф.1238, оп.1. спр.141, арк.22 зв.
3. Там само: арк.121.
4. Там само: арк.24.
5. Там само: арк. 26.
6. Там само:26 зв.
7. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1238, оп. 1, спр. 126, арк. 246 а.
8. Там само: арк. 318.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф.1238, оп.1, од. зб. 84, арк. 120.

10. Там само : арк.136.

11. Там само: арк.126.

12. Куділов Д.В. До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір / Д.В.Куділов // Український історичний журнал, 2010. Вип.2, (№ 491). – 239 с. – С.95 –103.

13. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90–ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С.О.Наумов . – Х.,2006. – С.122–123.

14. Ніжинський агротехнічний інститут: історія навчального закладу. Частина I/ Від ремісничого училища до технікуму 1895–1932 рр. / Упор. Шевченко В.Г.,Сидорович О.С., Хомич В.І. – Ніжин 6 ПП Лисенко М.М.,2014. –72 с.

15. Під прапором Леніна. – 1967. –23 серпня. – С.2 –3.

16. Сидорович О. Ніжинське технічне училище А.Ф. Кушакевича в революційних подіях 1905–1907 років // Ніжинська старовина, Вип. 13 (16), 2012 р. – С.34–41.

ДРЯННЫЕ ЮНЦЫ

Бучин А. П., Харлан Т. П.

*(О детях и глупости деторождения в романе
Сартра Ж-П. "Тошнота")*

Когда исследователь творчества Жан-Поль Сартра обращается к Сартру образца 1938 года, то ему надо, прежде всего, обновить в своём сознании координаты "нормы" и "отклонения", ибо Сартр поначалу заставляет читателя сопереживать герою с больной и извращённой психикой. Идеи Сартра-1938 наиболее полно представлены в романе "Тошнота" и во взглядах главного персонажа этого романа – Антуана Рокантена. Повествование в романе идёт в форме дневниковых записей главного персонажа, потому не всегда ясно у кого "*больная голова*" – у персонажа или у автора. Поскольку Жан-Поль Сартр, подобно своему персонажу, никогда не создавал семью и не воспитывал ни своих, ни чужих детей, постольку мы можем в вопросе о деторождении и детях говорить о мировосприятии литературного персонажа (Антуана Рокантена), а

подразумевать мировосприятие писателя и философа Жан-Поль Сартра.

Об истинной свободе

Тезис об извращённости и перевернутости психики главного персонажа имеет множество текстуальных подтверждений, но для начала выберем только одно самое нейтральное из всех имеющихся подтверждений, а именно фрагмент с бумажным мусором и псевдо трагической "*потерей свободы*" главным персонажем. В романе утверждается, что летом, в начале осени и зимой в зелёных насаждениях много мусора¹, включая бумажки "*весьма вероятно выпачканные в дерьме*"². Нормальный человек, если он не занят уборкой мусора, не станет подбирать эти бумажки. Психически больной человек, например, какой-нибудь фетишист, будет вести себя так, как персонаж Сартра. И парадокс извращённости сартровского персонажа состоит в том, что когда он начинает вести себя как нормальный человек, то он воспринимает это как некую катастрофу, как утрату свободы³. Норма имеет границы, отклонения от нормы – безграничны. Нормальный человек не может и не станет делать всё то, что может прийти в голову ненормальному человеку. Идеологически ангажированные комментаторы Сартра и, вообще, экзистенциалистов любят поболтать о свободе. В данном случае им предоставлено самое обширное понятие свободы – свобода, как поведение за рамками психического и интеллектуального здоровья.

---

¹ Сартр не уточняет, говорится ли о Франции вообще или только о городе Бувиле. "*Имя города можно перевести как Грязь-город*" - Источник <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D2%EE%F8%ED%EE%F2%E0> (%F0%EE%EC%E0%ED)>

² "Вообще я очень люблю подбирать каштаны, старые лоскутки и в особенности бумажки. Мне приятно брать их в руки, стискивать в ладони, ещё немного – и я совал бы их в рот, как дети. Анни просто из себя выходила, когда я за уголок тянул к себе роскошный, плотный лист бумаги, весьма вероятно выпачканный в дерьме. Летом и в начале осени в садах валяются обрывки выжженных солнцем газет, сухие и ломкие, как опавшие листья, и такие жёлтые, словно их обработали пикриновой кислотой. А зимой одни бумажки распластаны, растоптаны, исплачканы, они возвращаются в землю. А другие, новенькие, даже глянцевиные, белоснежные и трепещущие, похожи на лебедей, хотя земля уже облепила их снизу. Они извиваются, вырываются из грязи, но в нескольких шагах распластываются на земле – и уже навсегда. И все это приятно подбирать. Иногда я просто ощущаю бумажку, поднося совсем близко к глазам, иногда просто рву, чтобы услышать её долгий хруст, а если бумага совсем мокрая, поджигаю её, что вовсе не так просто, и потом вытираю грязные ладони о какую-нибудь стену или ствол" – [Сартр, 1992 с.24-25]

³ "Я утратил свободу, я больше не властен делать то, что хочу" – [Сартр, 1992 с.25]

И в итоге у них должно получаться, что *истинно свободные* люди – это пациенты психбольниц⁴. Вероятно, что именно эта неприглядная и тяжеловесная мысль-приговор экзистенциализму топится в мутном омуте их ангажированной болтовни о свободе. Нормальные люди не всегда терпят свободу психически больных людей делать всё, что им хочется. Рано или поздно наступает момент, на который жалуется один "истинно свободный" персонаж Владимира Высоцкого:

"Тут примчались санитары – зафиксировали нас.

*Тех, кто был особо боек, прикрутили к спинкам коек..."*⁵

Антуана Рокантена никто не фиксирует, и его ненормальное поведение явно осуждает только Анни, но он не может не осознавать, что такое поведение осуждают и другие люди. Соответственно, своё отличие от других людей, свою свободу Антуан Рокантен видит в том, чтобы вести себя ненормально.

Сознательная установка на ненормальное поведение, как атрибут истинной свободы, будучи направленная на семью и детей теоретически должна приводить к ненормальному отношению, а точнее, к отрицанию семьи и детей. В данном случае семья рассматривается не как социальный институт, а как общебиологическое единство мужской и женской особи, необходимое для зачатия и вскармливания потомства. Семью, как социальный институт, отрицают многие социально-философские учения, но они не отрицают необходимость продолжения рода. Например, у киников, проповедовавших "назад к природе", семья отрицается и действует принцип "каждый имеет того, кого поймает". И в идеальном государстве Платона тоже нет семьи в социальном смысле этого слова – государственные чиновники заботятся о создании пар и воспитании потомства. Персонаж Сартра отрицает семью и детей не как социальный, а как биологический феномен, как природный механизм продолжения рода.

О смысле деторождения

Это отрицание начинается с неприятия персонажем Сартра всех пар, способных к деторождению. Среди нескольких таких пар в романе, выберем для примера наиболее заметную – пару, которая

---

⁴ Экзистенциалисты маскируют это следствие ссылками на "Братьев Карамазовых" Ф.М. Достоевского, где Иван Карамазов говорит, что "*если бога нет, то всё дозволено*". Если бы экзистенциалисты были последовательны и не прятались за широкую спину Фёдора Достоевского, то должны были бы прямо сказать: "*Если ума нет, то всё дозволено*". – А.Б.

⁵ Источник <<http://lib.ru/WYSOCKIJ/v77.txt>>

появляется в кафе во время обеда Рокантена и Самоучки⁶. (Еда, по роману, – это основное занятие рантье Рокантена, а столики в разнообразных кафе – это основное рабочее место рантье Рокантена. Сартр, конечно, пытается создать видимость будто Рокантен пишет книгу, но к концу романа и эта затея заброшена). Все посетители кафе, кроме Рокантена, положительно воспринимают эту влюблённую пару.

Истинно свободному Рокантену они *чем-то противны*⁷. Чем же они ему противны? На наш взгляд, ответ на этот вопрос совпадает с ответом на пространный вопрос Диотимы Сократу из платоновского диалога "Пир", но различно и даже прямо противоположно **отношение** Рокантена и Сократа (Платона) к ответу на этот вопрос. Напомним вопрос Диотимы и отметим, что в этом вопросе изложена и природная норма, которая прямо противоположна позиции Антуана Рокантена и, вероятно, Сартра. Вот он, этот вопрос Диотимы.

"– В чем, по-твоему, Сократ, причина этой любви и этого вожделения? Не замечал ли ты, в сколь необыкновенном состоянии бывают все животные, и наземные и пернатые, когда они охвачены страстью деторождения? Они пребывают в любовной горячке сначала во время спаривания, а потом – когда кормят детёнышей, ради которых они готовы и бороться с самыми сильными, как бы ни были слабы сами, и умереть, и голодать, только чтобы их выкормить, и вообще сносить все, что угодно. О людях ещё можно подумать, – продолжала она, – что они делают это по велению разума, но в чем причина таких любовных порывов у животных, ты можешь сказать?"⁸

Обратим внимание также на то, что Диотима предполагает, что такое поведение людей можно объяснить "велением разума", –

---

⁶Они садятся друг против друга рядом с нами. Похоже, они познакомились не так давно. У молодой женщины усталое лицо, чистое и слегка обиженное. Внезапно она снимает шляпу и, улыбаясь, встряхивает черными волосами. Самоучка долго смотрит на них добродушным взглядом, потом оборачивается ко мне и растроганно подмигивает, словно хочет сказать: "Ну, разве не красивая пара?" Они не уроды. Они молчат, они счастливы, что они вдвоём, счастливы, что их видят вдвоём" - [Сартр, 1992 с.112]

⁷"У женщины ласковые тёмные глаза. У молодого человека кожа оранжевого оттенка, слегка шероховатая, и очаровательный маленький волевой подбородок. Они меня трогают, это правда, но в то же время они мне чем-то противны" - [Сартр, 1992 с.112]

⁸Источник <<http://lib.ru/POEEAST/PLATO/pir.txt>>

соответственно, отсутствие такого поведения у человека можно обозначить как *отсутствие разума*, умалишённость. Но это лишь небольшой комментарий, а не ответ на поставленные вопросы. Ответ состоит в том, что

*"у животных, так же как и у людей, смертная природа стремится стать по возможности бессмертной и вечной. А достичь этого она может только одним путём – порождением, оставляя всякий раз новое вместо старого... Другого способа нет. Не удивляйся же, что каждое живое существо по природе своей заботится о своём потомстве. Бессмертия ради сопутствует всему на свете рачительная эта любовь..."*⁹

Персонаж Сартра не знает любви, потому персонажу Сартру "противны" люди, которые отождествляют собой любовь, а с ней и бессмертие человеческого рода. Иными словами, персонаж Сартра против бессмертия человечества, и всё, что как-то связано с этим бессмертием для него противно. И прежде всего ему противны дети. По мнению сартровского персонажа и, вероятно, самого Сартра, – глупость имеет ступенчатую структуру, и в этой структуре на предпоследней ступеньке находится "жениться", а на высшей ступеньке глупости находится "плодить детей"¹⁰.

По отношению к детям Сартр не жалеет негативной лексики. Так помимо оборота "плодить детей", он использует оборот "мастерить детей"¹¹

Как уже отмечалось, природная норма в отношении к детям для всех народов и практически всех биологических видов состоит в том, что ради защиты жизни подрастающего поколения родительские особи не щадят своей жизни. Если верно, что Сартр-1938 строит свой философский и литературный бизнес на отрицании природных норм вообще и, в частности, на отрицании природных норм по отношению к детям, то теоретически неизбежно должно быть текстуальное подтверждение этого тезиса, состоящее в том, что родители не защищают своих детей, а, наоборот, жертвуют ими. Казалось бы, что невозможно найти таких глупых высказываний: "**родители не защищают своих детей**", или "**родители жертвуют**

---

⁹ Там же

¹⁰ "Болваны! Мне противно думать, что я снова увижу их тупые, самодовольные лица. Они составляют законы, сочиняют популистские романы, женятся, доходят в своей глупости до того, что плодят детей" - [Сартр, 1992 с.158]

¹¹ "... они всю жизнь прозябали в отупелом полусне, от нетерпения женились с бухты-барахты, наудачу мастерили детей" - [Сартр, 1992 с.76]

своими детьми". Вряд ли такое возможно. Но мы нашли в романе Сартра даже два таких текстуальных подтверждения нашего утверждения об отрицании персонажем Сартра природных норм в отношении к детям. И оба они появляются в общении Антуана Рокантена с Самоучкой, – ещё одним сартровским персонажем и тоже, как сам Сартр и Рокантен, – умником без жены и детей¹².

В первом случае, речь о христианских матерях, которые толкают своих детей в пропасть, как знак благоговения (?!) перед Мадонной. Этот фрагмент текста начинается с надуманного образа Христа в *звериной шкуре* и завершается образом зверствующих матерей-христианок.

"– А вы видели в Бургосе Христа в звериной шкуре! Есть очень любопытная книга, мсье, об этих статуях в звериных шкурах и даже в человеческой коже. А чёрную Мадонну? Но она, кажется, не в Бургосе, а в Сарагосе? А может, такая есть и в Бургосе? И паломники целуют, правда, ведь – я говорю о сарагосской? И на плите, кажется, сохранился след её ноги? А плита в каком то провале? И матери толкают туда своих детей?"

"Не разгибаясь, он двумя руками толкает воображаемого ребёнка. Ни дать ни взять – отвергает дары Артаксеркса.

– Ах, мсье, обычаи – это... это такая занятная штука."

В народе говорят: "*Бог шельму метит*"¹³ и это значит, что в том самом фрагменте, в котором Сартр пытается внедрить в сознание читателя образ Христа в звериной шкуре и образ "*звериных*" матерей, толкающих своих детей в пропасть, есть указание на крайне жестокую, "*зверскую*", месть матери за убийство её сына. Этого Сартр, видимо, не знал, но об этом подробнее скажем чуть позже, а пока только обратим внимание читателя на инородную, лишнюю для цитируемого текста фразу: "Ни дать ни взять – отвергает дары Артаксеркса". Сартр пытается отрицать природную норму, но она, (природная норма), упрямо напоминает о себе образованному читателю фразой о дарах Артаксеркса.

---

¹² Если брать за основу этот признак, – отсутствие жены и детей, – то оба персонажа (Рокантен и Самоучка) можно рассматривать как своего рода ипостаси самого Сартра. Причём, Рокантен, как автор дневниковых записей, – это ипостась хорошего Сартра (Сартр+), которому читатель должен сопереживать, а Самоучка – это ипостась плохого Сартра (Сартр–), которому читатель не должен сопереживать. Но они оба нужны для выражения мыслей Сартра.

¹³ Этому выражению всего около трёхсот лет в нашем языке. Пришло оно вместе с петровским онемечиванием. Немецкое *der Schelm* означает "плут"... – Источник <<http://otvet.mail.ru/question/34473734>>

Во втором случае, Рокантен (Сартр+) вкладывает глупый тезис в голову Самоучки (Сартр–), будто существуют зверские обычаи в отношении детей.

"В его черепной коробке самоеды, люди племени ньям-ньям, мальгаши и жители Огненной Земли справляют самые диковинные обряды, поедают своих престарелых отцов и детей..." [Сартр, Стена: Избранные произведения, 1992) с.46]

Действительно, случаи поедания родителями своих детей случаются в истории при каких-то экстремальных ситуациях, но нигде и никогда, кроме как в голове Сартра, это страшное бедствие не становится ни обычаем, ни "диковинным обрядом".

Итак, мы представили два текстуальных подтверждения того, что главный персонаж Сартра отрицает природную норму в отношении детей. Двигаемся далее. Теперь можно немногим более подробно сказать о "дарах Артаксеркса".

О дарах Артаксеркса

Сартр, видимо, имел в виду знаменитую на Западе картину "Гиппократ, отвергающий дары Артаксеркса"¹⁴, французского художника Жироде-Триозона (1767-1824). Особенность композиции этой картины состоит в том, что на ней Гиппократ¹⁵ отталкивает дары Артаксеркса не только рукой, но и ногой (Как обезьяна). И при этом отворачивается от отвергаемых даров. Смысл изображённого художником события совсем не тот, о котором могут подумать представители евразийской культуры, воспитанные, в частности, на Владимире Высоцком.

*"От подарков их сурово отвернись,
Мол, у самих добра такого завались"*¹⁶

В истории дары Артаксеркса стали знаком беды, предвестником беды, и смысл их отторжения в том, что Гиппократ пытается обезопасить своё будущее. Обратим внимание на то, что Гиппократ никого не отталкивает, и, тем более, не отталкивает детей. Соответственно, у Сартра получается, и отнюдь не случайно, что

---

¹⁴ См. Приложение 1 или Источник <<http://download.thelancet.com/images/journalimages/0140-6736/PIIS0140673609605961.fx1.lrg.jpg>>

¹⁵ Гиппократ (ок. 460 – ок. 370 до н. э.) – знаменитый древнегреческий "отец медицины". Согласно легенде, Артаксеркс прислал в Афины к Гиппократу своего посла с богатыми дарами и предложением жить при его дворе. Гиппократ отказался принять подарки и переехать в Персию.

¹⁶ Источник <http://fan-musicclub.ru/texts/vysockii/instruktsiya_pered_poezdкой_za_rubeg.php>

дети для родителей – это что-то вроде даров Артаксеркса, а именно, – предвестники страшной беды. (...он двумя руками толкает воображаемого ребёнка. Ни дать ни взять – отвергает дары Артаксеркса)

Конечно, Сартр создаёт достаточно сильный негативный образ, приравнивая детей к дарам Артаксеркса. Но это для тех, кто не читал или не помнит Плутарха, а помнит только то, что эти дары есть предвестники беды. Для остальных же Сартр этим образом говорит прямо противоположное тому, что, очевидно, хотел сказать. Вкратце, суть истории с дарами Артаксеркса сводится к тому, что в междоусобной войне за трон между Артаксерксом и его младшим братом Киrom¹⁷, последний погибает, и к его гибели причастны три человека, которых Артаксеркс награждает богатыми дарами. Именно эти дары становятся своего рода "чёрными метками", по которым мать убитого Кира обнаруживает, провоцирует и крайне жестоко мстит убийцам своего сына. То есть мать не отталкивает своего ребёнка как зловредный дар, не толкает его в пропасть, а придумывает самые чудовищные казни для тех, кто обидел её сына.

Отметим, что только те подарки Артаксеркса, которые были даны за участие в убийстве Кира, стали знаком грядущей беды. Артаксеркс делал подарки и другим людям и по другим поводам¹⁸ и, как это положено царю, наказывал провинившихся. Вообще, древние персы были очень изобретательны по части наказаний и казней. Некоторые наказания, вероятно, могут показаться весьма экзотичными и даже забавными. Например,

"Одного мидийца по имени Арбак, который во время битвы перебежал к Киру, а когда тот пал, возвратился на сторону царя, Артаксеркс признал виновным не в измене и даже не в злом умысле, а только в трусости и приказал ему посадить себе на шею голую

---

¹⁷ Персидский царь Дарий, умирая, передал престол своему старшему сыну – Артаксерксу, а младший сын Кир составил заговор, но заговор был раскрыт, Кир схвачен. *"Его приговорили к смерти, и приговор уже должен был свершиться, но мать ждала Кира в объятиях, окутала его своими распущенными волосами и прильнула шей к шее сына; нескончаемыми мольбами и слезами она убедила царя простить брата и отправить его назад, к морю."* - (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 350). Но Кир не уговорился, и собрав войско пошёл войной на старшего брата.

¹⁸ "Во время какого-то путешествия, когда все наперебой подносили ему разные подарки, один бедный крестьянин не успел найти второпях ничего и, подбежав к реке, зачерпнул обеими горстями воды и протянул царю. Артаксеркса настолько это порадовало, что он велел отправить ему золотую чашу и тысячу дариков" - (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 351)

потаскуху и целый день ходить по площади с этой ношей"- (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 357)¹⁹

Но то, что придумала мать убитого Кира и Артаксеркса, (пожелавшего иметь своим врачом Гиппократом), для тех троих, кто обидел её сына, – это, вероятно, превосходит по своей жестокости любую другую месть.

Казнь первого:

"Парисатида приказала палачам пытать несчастного десять дней подряд, а потом выколоть ему глаза и вливать в глотку расплавленную медь, пока он не испустит дух" – (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 357)

Казнь второго:

"Евнух передал этот разговор Парисатиде, а та царю. Царь был вне себя от гнева. Ещё бы, ведь его уличали во лжи и лишали самой прекрасной и самой сладостной доли в победе: он хотел, чтобы все – и варвары, и греки – верили, будто в столкновении и схватке с братом он обменялся с ним ударами и, получив рану сам, сразил противника. Итак, Артаксеркс приказывает умертвить Митридата корытною пыткой. Казнь эта заключается в следующем. Берут два в точности пригнанных друг к другу корыта и в одно из них навзничь укладывают осуждённого, а сверху накрывают вторым корытом, так что снаружи остаются голова и ноги, а все туловище скрыто внутри. Потом человеку дают есть, и если он отказывается, колют иголкой в глаза и так заставляют глотать. Когда он поест, в рот ему вливают молоко, смешанное с мёдом, и эту же смесь размазывают по всему лицу. Корыто все время поворачивают так, чтобы солнце постоянно светило пытаемому в глаза, и неисчислимое множество мух облепляет ему лицо. А так как сам он делает все то, что неизбежно делать человеку, который ест и пьёт, в гниющих нечистотах скоро заводятся черви, которые заползают в кишки и принимаются грызть живое тело. Когда же, наконец, приходит смерть и верхнее корыто снимают, все мясо оказывается уже съеденным, а внутренности так и кишат этими тварями, неутомимо пожирающими свою добычу. Так мучился Митридат семнадцать дней и лишь на восемнадцатый умер." – (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 358)

Казнь третьего:

---

¹⁹ Вероятно, в наше время, где-нибудь в Голландии, это бы называлось рекламой. Например, какого-нибудь борделя. – А.Б.

"Теперь непоражённо оставалась лишь одна, последняя цель – царский евнух Масабат, который отсек Киру голову и руку. Но поведение его было безукоризненно, и тогда вот какую придумала Парисатида хитрость. ... Однажды Артаксеркс томился бездельем и хотел развлечься, и, застав его в таком расположении духа, Парисатида предложила бросить кости, сделав ставку в тысячу дариков. Сперва она умышленно проиграла и тут же отсчитала деньги, но прикинулась огорчённой и жаждущей продолжить борьбу и просила царя сыграть ещё раз – на какого-нибудь евнуха. Царь согласился. Уговорились, что каждый делает исключение для пяти самых верных своих евнухов, из числа же остальных победитель вправе выбрать любого, а побеждённый обязан отдать, и на этих условиях снова стали метать кости. На этот раз Парисатида была само внимание и сама сосредоточенность, да и кости легли удачно. Она выиграла и тут же взяла Масабата, который в пятёрку вернейших включён не был. И не успел царь заподозрить недоброе, как она уже передала евнуха палачам, приказавши содрать с него живьём кожу и тело приколотить к трём столбам – поперёк, – а кожу распялить отдельно. Эта расправа возмутила царя, и он разгневался на мать, а Парисатида с издевательской усмешкой сказала сыну: "Какой ты у меня, право странный – сердисься из-за старого мерзкого евнуха. А я вот проиграла целую тысячу дариков – и молчу, ни слова". Царь раскаивался, что позволил так себя провести, однако ж сдерживался, но Статира, которая и во всем прочем открыто враждовала со свекровью, не таила своего возмущения тем, что Парисатида мстит за Кира, жестоко и незаконно истребляя евнухов – вернейших слуг царя." – (Плутарх, Сравнительные жизнеописания, 1964, стр. 358-359)

Сартру просто повезло, что ребёнок, которого его персонаж толкал в пропасть, был воображаемым, ибо Парисатида жива в каждой матери, а такие персонажи Сартра, как Рокантен и Самоучка, де-факто – "*мерзкие евнухи*", говоря словами Парисатиды, и все они не в состоянии понять, что такое ребёнок.

Позже, после второй мировой войны Сартра упрекали в том, что его экзистенциализм забыл об улыбке ребёнка²⁰. Но чтобы уметь радоваться улыбке ребёнка надо сначала пострадать от

---

²⁰ "Так, например, критик, стоящий на позициях католицизма, – г-жа Мерсье обвиняла нас в том, что мы забыли об улыбке ребёнка" – (Сартр, Экзистенциализм – это гуманизм, 1990, стр. 319)

собственного бессилия помочь ребёнку, плачущему у тебя на руках из-за больного животика или режущегося зубика. Сартр и другие евнухи-умники, не имеющие детей, просто неспособны это понять, ибо представляется очевидным, что познание, например, сладкого невозможно без знания горького или кислого, а вне такой противоположности "сладкое" является непознаваемым.

О двух лицеистах

В романе Сартра "Тошнота" есть три детских образа, а именно, образ девочки лет двенадцати и образы двух лицеистов. Все эти образы созданы без малейшего намёка на доброжелательность и любовь к детям. О маленькой Люсьен уже достаточно говорилось выше, и потому напомним только одну фразу, сказанную о лице этого ребёнка: "... я читал на этом крысином личике что-то властное и гадкое". Этой фразой Сартр явно подтверждает, что он не гуманист. Не лучше и отношение к подросткам-лицеистам.

Понятно, что образы подростков нужны автору романа только для того, чтобы скомпрометировать Самоучку и олицетворяемые им идеи гуманизма, но для этого вовсе необязательно надо было рисовать подростков чёрными красками.

"Оба подростка остановились у печки. У младшего были красивые черные волосы, кожа, пожалуй, даже слишком нежная, и малюсенький рот – злой и высокомерный. Его приятель, кряжистый толстяк с пушком над губой, подтолкнул его под локоть и что-то сказал. Малыш не ответил, но чуть заметно улыбнулся, спесиво и самодовольно" – (Сартр, Стена: Избранные произведения, 1992, стр. 162-163)

Похоже, что Сартр просто не может ребёнка изобразить положительным персонажем. Здесь, на ином материале повторяется та же ситуация, что и с парой в кафе, парой, которая всем приятна, а Рокантену противна. Все посетители и работники библиотеки на стороне подростков, и возмущаются человеком, который пытается их развратить. А Рокантен на стороне развратителя.

"У меня сжалось сердце – мне казалось, что дрянные юнцы хотят утопить котёнка. И вдруг шёпот умолк. Тишина показалась мне трагической – это же конец, смертный приговор. Я низко склонился над газетой, делая вид, будто читаю, но я не читал: вздёрнув брови, я старался как можно выше поднять глаза, чтобы разглядеть то, что разыгрывается в двух шагах от меня в этой тишине. Я слегка повернул голову и тогда кое-что увидел краем глаза: это была рука, маленькая белая рука, только что скользившая по краю стола.

Теперь она лежала ладонью кверху, расслабленная, нежная и чувственная, в ней была непринуждённая нагота купальщицы, греющейся на солнце. К ней нерешительно приближалось что-то тёмное и волосатое. Это был толстый, пожелтевший от табака палец – рядом с этой рукой он был точь в точь мужской член во всей его неуклюжести. На миг он замер, торчком нацелившись в нежную ладонь, потом вдруг стал робко её поглаживать. Я не удивился, я разозлился на Самоучку: не мог сдержаться, глупец! Неужели он не чувствует опасности?" – (Сартр, Стена: Избранные произведения, 1992, стр. 164)

Для всех два лицеиста – это просто дети, которые пришли в библиотеку, где, как и повсюду, взрослые люди непременно должны ненавязчиво опекать и защищать их от всевозможных опасностей жизни. А для Рокантена – это "*дрянные юнцы*", которые виновны уже в том, что являются олицетворением бессмертия человеческого рода. Рокантен всеми своими чувствами и идеями против бессмертия человечества. А что же Сартр? Сартр молча "убивает" своего персонажа, но через публикацию якобы дневниковых записей, найденных в бумагах своего вымышленного персонажа, тиражирует и распространяет его античеловеческие, сатанинские идеи...

Список литературы

1. Сартр, Ж.-П. (1992). *Стена: Избранные произведения*. (Л. Г. Григорьян, Ю. А. Яхнина, Л. А. Зонина, & Г. Брейтбурд, Перев.) Москва: Политиздат.
2. Селин, Л. Ф. (2005). *Громы и молнии: пьесы, сценарии, балетные либретто // Перевод с французского, составление, предисловие Маруси Климовой*. (К. М., Ред.) Коломна, Россия: французского, составление, предисловие Маруси Климовой – СПб: Общество друзей Л.-Ф. Селина; СПб: "Митин журнал"; Тверь: KOLONNA Publications.
3. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т.2 / Пер. с нем.; Сост., ред. и авт. примеч. К.А. Свасьян. – М.: Мысль, 1990.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов – М.: "Мысль", 1986.
5. Википедия – <<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%E8%ED%FF%FF%E1%EE%F0%EE%E4%E0>>
6. Экзюпери Антуан де Сент. Маленький принц. – Фрунзе, 1982.
7. Селин Л.Ф. Путешествие на край ночи – http://www.kulichki.com/moshkow/INPROZ/SELIN/kraj_nochi.txt

8. Платон. Пир. – Источник <<http://lib.ru/POEEAST/PLATO/pir.txt>>

9. Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1990. – 398 с.

Приложение 1

Жироде-Триозон (1767-1824) Гиппократ, отвергающий дары Артаксеркса

Источник

<<http://download.thelancet.com/images/journalimages/0140-6736/PIIS0140673609605961.fx1.lrg.jpg>>

Приложение 2

Плутарх

СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ЖИЗНЕОПИСАНИЯ

АРТАКСЕРКС

Текст приводится по изданию: Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах, М.: Издательство "Наука", 1994. Издание второе, исправленное и дополненное. Т. II. Перевод С.П. Маркиша, обработка перевода для настоящего переиздания С.С. Аверинцева, примечания М.Л. Гаспарова. Издание подготовили С.С. Аверинцев, М.Л. Гаспаров, С.П. Маркиш. Ответственный редактор С.С. Аверинцев.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25
26 27 28 29 30

Воцарение Артаксеркса и вражда с Киром Младшим (1—5)

Поход и гибель Кира (6—13)

Месть Парисатиды (14—19)

Война с греками и Анталкидов мир (20—23)

Поход на кадусиев (24—25)

Борьба за престолонаследство и смерть Артаксеркса (26—30)

---

14. После битвы царь отправил богатейшие подарки сыну Артагерса, павшего в поединке с Киrom, и щедро наградил Ктесия и остальных. Найдя кавнийца, который дал евнуху бурдюк с водой, он из ничтожного бедняка сделал его знатным и богатым. Со вниманием отнесся он и к наказанию провинившихся. Одного мидийца по имени Арбак, который во время битвы перебежал к Киру, а когда тот пал, возвратился на сторону царя, Артаксеркс признал виновным не в измене и даже не в злом умысле, а только в трусости и приказал ему посадить себе на шею голую потаскуху и целый день ходить по площади с этой ношей. Другой перебежчик лгал, что сразил двух неприятелей, и царь распорядился проткнуть ему язык тремя иглами. Желая, чтобы все говорили и думали, будто он убил Кира своею рукой, Артаксеркс отправил Митридату – тому персу, что нанес Киру первую рану, – дары и велел сказать ему так: "Царь награждает тебя этими подарками за то, что ты нашел и принес чепрак Кира". Награды просил и кариец, который ранил Кира под колено и свалил его с ног. Артаксеркс и ему не отказал и велел передать: "Царь одаряет тебя за вторую весть: первым о смерти Кира сообщил Артасир, вторым – ты". Митридат затаил обиду, но смолчал, а злополучного карийца быстро постигла обычная и общая для всех глупцов беда. Ослепленный благами, которыми он был вдруг осыпан, человек этот надумал искать иных, несовместных с ничтожным его положением, и не пожелал считать того, что получил, наградю за добрую весть, но в негодовании кричал и клялся, что Кира убил он, и никто иной, и что его несправедливо лишают высокой славы. Узнав

об этом, царь страшно разгневался и велел его обезглавить, но Парисатида, которая была при этом, сказала сыну: "Не казни, царь, негодяя-карийца такую легкою казнью, отдай его лучше мне, а уж я позабочусь, чтобы он получил по заслугам за свои дерзкие речи". Царь согласился, и Парисатида приказала палачам пытаться несчастного десять дней подряд, а потом выколоть ему глаза и вливать в глотку расплавленную медь, пока он не испустит дух.

15. Немного спустя погиб жестокою смертью и Митридат – все из-за той же глупости. Его пригласили на пир, и он пришел в драгоценном платье и золотых украшениях, пожалованных царем. На пиру были и царские евнухи, и евнухи Парисатиды, и после еды, за вином, главный из евнухов царицы-матери промолвил: "Что за прекрасное одеяние, Митридат, подарил тебе царь, что за ожерелья и браслеты, и какую драгоценную саблю! Какой же ты, право, счастливец, все взоры так и тянутся к тебе!" А Митридат, уже захмелевший, в ответ: "Это все пустяки, Спарамиз! В тот день я оказал царю услугу, достойную и более щедрых и более прекрасных даров". – "Янисколько тебе не завидую, Митридат, – заметил с улыбкою Спарамиз, – но если верно говорят греки, что истина – в вине, объясни мне, друг, неужто и в самом деле такой славный и великий подвиг подобрать и принести чепрак, свалившийся со спины у коня?" Вопрос свой евнух задал не потому, что сам не знал истины, но, желая обнаружить ее перед всеми присутствовавшими, подстрекнул легкомыслие молодого человека, которому уже и так развязало язык вино. Не сдержавшись, Митридат отвечает: "Можете сколько угодно болтать про всякие там чепраки, а я говорю вам определенно: Кир был убит вот этою рукой! Я не то, что Артагерс, – я пустил копьё не зря, не впустую! Метил я в глаз, да чуть-чуть промахнулся, но висок пробил насквозь и свалил Кира с лошади. От этой раны он и умер". Все остальные, уже видя беду и злой конец Митридата, устали глаза в пол, и только хозяин дома сказал: "Друг Митридат, будем-ка лучше пить и есть, преклоняясь перед гением царя, а речи, превышающие наше разумение, лучше оставим".

16. Евнух передал этот разговор Парисатиде, а та царю. Царь был вне себя от гнева. Еще бы, ведь его уличали во лжи и лишали самой прекрасной и самой сладостной доли в победе: он хотел, чтобы все – и варвары, и греки – верили, будто в столкновении и схватке с братом он обменялся с ним ударами и, получив рану сам, сразил противника. Итак, Артаксеркс приказывает умертвить Митридата корытною пыткой. Казнь эта заключается в следующем.

Берут два в точности пригнанных друг к другу корыта и в одно из них навзничь укладывают осужденного, а сверху накрывают вторым корытом, так что наружу остаются голова и ноги, а все туловище скрыто внутри. Потом человеку дают есть, и если он отказывается, колют иголкой в глаза и так заставляют глотать. Когда он поест, в рот ему вливают молоко, смешанное с медом, и эту же смесь размазывают по всему лицу. Корыто все время повертывают так, чтобы солнце постоянно светило пытаемому в глаза, и неисчислимое множество мух облепляет ему лицо. А так как сам он делает все то, что неизбежно делать человеку, который ест и пьет, в гниющих нечистотах скоро заводятся черви, которые заползают в кишки и принимаются грызть живое тело. Когда же наконец приходит смерть и верхнее корыто снимают, все мясо оказывается уже съеденным, а внутренности так и кишат этими тварями, неутомимо пожирающими свою добычу. Так мучился Митридат семнадцать дней и лишь на восемнадцатый умер.

17. Теперь непораженную оставалась лишь одна, последняя цель – царский евнух Масабат, который отсек Киру голову и руку. Но поведение его было безукоризненно, и тогда вот какую придумала Парисатида хитрость. Она и вообще отличалась умом и способностями, и, между прочим, мастерски играла в кости, и до войны царь нередко с нею играл. Когда война была окончена и Парисатида вновь примирилась с сыном, она не только не избегала его общества, но всячески выказывала Артаксерксу свое дружелюбие, разделяла его забавы, оказывала помощь во всех любовных делах, одним словом – почти не оставляла его наедине со Статирой, которую ненавидела, как никого в целом свете, желая сама играть первую роль при государе. Однажды Артаксеркс томился безделием и хотел развлечься, и, застав его в таком расположении духа, Парисатида предложила бросить кости, сделав ставку в тысячу дариков. Сперва она умышленно проиграла и тут же отсчитала деньги, но прикинулась огорченной и жаждущей продолжить борьбу и просила царя сыграть еще раз – на какого-нибудь евнуха. Царь согласился. Уговорились, что каждый делает исключение для пяти самых верных своих евнухов, из числа же остальных победитель вправе выбрать любого, а побежденный обязан отдать, и на этих условиях снова стали метать кости. На этот раз Парисатида была само внимание и сама сосредоточенность, да и кости легли удачно. Она выиграла и тут же взяла Масабата, который в пятерку вернейших включен не был. И не успел царь

заподозрить недоброе, как она уже передала евнуха палачам, приказавши содрать с него живьем кожу и тело приколотить к трем столбам – поперек, – а кожу распялить отдельно. Эта расправа возмутила царя, и он разгневался на мать, а Парисатида с издевательской усмешкой сказала сыну: "Какой ты у меня, право странный – сердисься из-за старого мерзкого евнуха. А я вот проиграла целую тысячу дариков – и молчу, ни слова". Царь раскаивался, что позволил так себя провести, однако ж сдерживался, но Статира, которая и во всем прочем открыто враждовала со свекровью, не таила своего возмущения тем, что Парисатида мстит за Кира, жестоко и незаконно истребляя евнухов – вернейших слуг царя.

18. Тиссаферн обманул Клеарха¹⁷ и остальных греческих начальников и, вероломно нарушив клятву, схватил их и в оковах отправил к царю. Клеарх попросил Ктесия раздобыть ему гребень и, когда просьба его была исполнена и он прибрал волосы, в благодарность за услугу подарил Ктесию перстень – чтобы тот когда-нибудь предъявил это свидетельство дружбы друзьям и родичам Клеарха в Лакедемонe. На перстне был вырезан священный танец в честь Артемиды Карийской. Все это рассказывает сам Ктесий. Пищу, которую посылали Клеарху, отбирали и съедали воины – товарищи по заключению, Клеарху же доставалась лишь самая малость, но Ктесий, по его словам, помог и этой беде, добившись, чтобы Клеарху присылали больше, а остальным назначили особое содержание. Оказать грекам эту помощь ему удалось милостью и заботами Парисатиды. Каждый день, кроме прочей еды, Клеарх получал целый окорок, и он горячо убеждал Ктесия вложить в мясо маленький ножичек и тайно передать ему, не дожидаясь конца, который готовит узнику жестокость Артаксеркса, но Ктесий боялся и не согласился. Между тем царь, склонившись на просьбы матери, поклялся ей пощадить Клеарха, но затем послушался Статире и, изменив своему слову, казнил всех, кроме Менона. С этих пор, утверждает Ктесий, и замыслила Парисатида известить Статиру и вскорости ее отравила, но утверждение это неправдоподобно и даже нелепо – можно ли поверить, чтобы из-за Клеарха Парисатида решилась на такой страшный и опасный шаг и убила законную супругу царя, родительницу наследников престола?! Нет никакого сомнения, что Ктесий сильно преувеличивает, желая почтить память Клеарха. В самом деле, он сообщает далее, будто после казни трупы остальных начальников растерзали собаки и хищные птицы, а тело Клеарха

невесть откуда налетевший вихрь засыпал землю и скрыл под большим курганом, на котором, спустя недолгое время, из нескольких финиговых косточек поднялась густая пальмовая роща и осенила весь холм тенью своих ветвей, так что даже сам царь горько раскаивался, что погубил Клеарха – угодного богам мужа.

19. Парисатида, которая с самого начала была полна ненависти и ревности к Статире, видела, что собственная ее власть покоится лишь на сыновнем уважении царя, тогда как Статира сильна любовью и доверием Артаксеркса. Вот тогда-то, считая, что все главнейшее и основное в ее жизни поставлено под удар, она решила покончить с невесткой. У нее была верная служанка, по имени Гигия, пользовавшаяся чрезвычайным влиянием на свою госпожу; эта Гигия, по словам Динона, и помогла ей отравить царицу, но Ктесий пишет, что она лишь была посвящена в замыслы Парисатиды, да и то вопреки своей воле. Того, кто достал яд, Ктесий называет Белитаром, Динон – Меланфом.

После прежних раздоров и открытых подозрений обе женщины начали снова встречаться и обедать вместе, но, по-прежнему опасаясь друг друга, ели одни и те же кушанья и с одних блюд и тарелок. Родится в Персии маленькая птичка, у которой во внутренностях нет никаких нечистот, но один только жир, и поэтому все считают, что она питается лишь ветром и росой. Название ее – ринтак. Эту птичку, как сказано у Ктесия, Парисатида разрешила ножом, который с одной стороны был смазан ядом, и, обтерши отраву об одну из половинок, вторую – чистую и нетронутую – положила в рот и стала жевать, а отравленную протянула Статире. Но, если верить Динону, птицу делил Меланф, а не Парисатида, и он же поставил перед Статирией смертоносное угощение. Умирая в жестоких муках и страшных судорогах, царица и сама обо всем догадалась, и царю успела внушить подозрение против матери, чей звериный, неумолимый нрав был Артаксерксу хорошо известен. Царь тут же нарядил следствие и приказал схватить и пытать прислужников Парисатиды, в первую очередь тех, что подавали к столу. Гигию Парисатида долго прятала у себя и не выдавала, несмотря на все требования сына, но позже, когда служанка сама упросила отпустить её домой, царь, прознав об этом, устроил засаду, поймал Гигию и осудил на смерть. Отравителей у персов казнят по закону так. Голову осужденного кладут на плоский камень и давят и бьют другим камнем до тех пор, пока не расплющат и череп, и лицо. Вот какую смертью умерла Гигия. Парисатиде же Артаксеркс и не

сказал, и не сделал ничего дурного и только, в согласии с ее же собственным желанием, отослал мать в Вавилон, объявив, что, пока она жива, его глаза Вавилона не увидят. Таковы были семейные обстоятельства царя персов.

ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОСХІДНОЇ ДЕСПОТІЇ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Дудка Р. А.

У статті аналізується східна деспотія на прикладах держав Стародавнього Єгипту періоду Стародавнього та Нового царств – найбільшої могутності єгипетських фараонів, та імперії Цінь в Давньому Китаї у III ст. до н.е.

В країнах давнього Сходу сформувалась особливий тип держави – східна деспотія. Питання східної деспотії цікавило багатьох російських вчених: В.Авдієва, Л. Васильєва, В. Малявіна, Б.Тураєва, а також українських, наприклад, О. Крижанівського, Ю. Павленка та інших.

Деспотизм, на думку Л. С. Васильєва, утворюється там, де відсутня приватна власність, тобто характерний структурам, де немає власників, а домінує общинно-храмова та царська власність. Перед нами феномен влади-власності на Сході як альтернатива європейській античній приватній власності. Правитель проголошується сином бога або навіть живим божеством, тому варто підкреслити, що всі державні повинності на Сході ніколи не вважались підневільними, а виконувались як роботи, що мають ритуальне значення (будівництво пірамід, храмів, доріг тощо). Таким чином населення виконувало ці повинності у піднесеному настої, заробляючи собу подяку на небесах.

Рання держава перетворюється на деспотію поступово. Принципова відмінність розвинутої політичної державної структури від ранньої зводиться до появи двох інститутів: системи примусу та державних законів, які, як правило писалися від імені царя і в інтересах панівної верхівки (н-д, закони Хаммурапі, Ману). Правитель-деспот спирався на чисельну чиновницьку братію, яка поділялася на центральну та місцеву. Командно-адміністративна

структура, про яку іде мова, це і є неєвропейська держава, східна деспотія за Гегелем, або "азійський" спосіб виробництва за К. Марксом.

Класичними деспотіями на Сході були надцентралізовані держави в Єгипті та Китаї в певний історичний період.

Сама природа подбала про те, щоб Стародавній Єгипет розвивався як надцентралізована держава. Єгиптяни мали єдину водну артерію, користуватися якою доводилося спільно, всім номам, розташованим ланцюгом уздовж вузької річкової долини. В таких умовах політичне об'єднання країни могло відбутися лише під егідою одного з номів, а політичну стабільність могла забезпечити лише сильна монархія.

Упродовж доби Раннього Царства царська влада в Єгипті дедалі більше посилювалася. Про це свідчать тодішні царські могили, розміри і багатство поховального начиння яких зростали. Так, якщо з Нармером було поховано 33 особи, то з третім царем I династії Джером – уже майже 600.

Свого апогею політична централізація Єгипту досягла в епоху Стародавнього Царства (чи "будівників пірамід") 2800–2250 рр. до н.е. У жодній іншій країні Стародавнього Сходу та й у самому Єгипті в наступні століття царська влада не була такою могутньою, як при будівниках пірамід. Основна заслуга в цьому належала староегипетській релігії, яка проголосила царя божеством. Вважалося, що навіть ім'я єгипетського царя сповнене містичної сили, тому його боялися вимовляти, а називали царя пер-о, тобто "великим домом". Староегипетське *пер-о* греки вимовляли як фараон – і цей термін прижився в історичній літературі. Тому не дивно, що навіть найближчі царські родичі вважали себе на вершині щастя, коли їм дозволяли поцілувати сандалю на нозі фараона, інші ж смертні цілували порошок біля фараонових ніг.

Життя фараона було розписане двірцевими правилами до найменших дрібниць, фараон не міг і кроку ступити поза архіскладного двірцевого ритуалу. Титулатура єгипетського фараона складалася з п'яти імен, з яких тронне ім'я пов'язувалося з титулом "цар Верхнього та Нижнього Єгиптів", а особисте – з титулом "син Сонця".

Царська влада в Єгипті спиралася на громіздкий адміністративний апарат, який виконував не лише фіскальні, судові та поліцейські функції, а й здійснював контроль за сільськогосподарським виробництвом, піклувався про створення запасів зерна на випадок неврожаю, одним словом – керував економічним життям

країни. Правою рукою фараона був чаті (його ще називають в єгиптології візирем) – колишній племінний чаклун, який ходив у шкурі пантери весь обвішаний амулетами. Йому підлягали всі відомства в державі, за винятком військового (військо очолював хтось із царевичів). Підлегли першому заступникові фараона царедворці майже поголовно склалися з царських родичів, хоча відомі випадки, коли у верхні ешелони влади потрапляли й вихідці з низів. Цей елітний прошарок понавидумував для себе безліч всіляких посад, аби тільки зручніше вмотитися біля державного корита. Це – "завідуючий всім, що є і чого немає" (царський скарбник), "керівник пустелі", "начальник доручень", "начальник царського туалету", "сторож царського гардеробу", "майстер і носій царських сандалів", "лікар лівого ока царя", "лікар правого ока царя" ін.

На місцях повновладними володарями були номархи, які командували полчищами дрібніших чиновників. Серед чиновницької братії виділялися грамотії-писці, які складали земельний кадастр, вели облік польових робіт тощо. Це був привілейований прошарок єгипетського чиновництва. Писці звільнялися від сплачування податків, різних трудових повинностей на державу, від привселюдного побиття палицею за вироком суду тощо.

В епоху Стародавнього Царства в Єгипті вже діяла добре налагоджена судова система, яка прийшла на зміну архаїчним общинним судам. Царські судді засуджували до конфіскації майна, привселюдної езекуції, а за тяжкі злочини – до ув'язнення чи страти. Судам допомагала тримати народ у покорі поліція, наwerbована переважно з лівійців і нубійців, бо народ не виявляв до неї особливих симпатій. Суди й численні канцелярії бюрократизованого єгипетського суспільства були наскрізь корумповані.

Ядром єгипетського війська було ополчення, проте в епоху Стародавнього Царства вже з'явилися й постійні військові загони. Військом, як правило, керував той царевич, якого готували на трон.

Виникнення в Єгипті доби Стародавнього Царства централизованої деспотії супроводжувалося будівництвом велетенських царських гробниць, що їх стародавні греки називали пірамідами. Ці рукотворні кам'яні гори, сам похоронний ритуал мали підтримувати в народі містичний страх перед фараоном, підкреслювати ту соціальну прірву, яка лежала між ним і простим людом, одним словом – служити опорою тиранії та деспотизму. Існує думка, що фараонам потрібні були не так самі піраміди, як процес їхнього будівництва,

який сприяв подоланню місцевого сепаратизму і консолідації суспільства.

Будівництво пірамід започаткував засновник III династії фараонів Джосер. Його 60-метрова кам'яна гробниця в Саккара, що її називають "праматір'ю пірамід", мала східчасту форму. Найграндіозніші піраміди спорудили для себе всесильні фараони IV династії Хуфу (Хеопс), Хафра (Хефрен) і Менкаура (Мікерін). Висота їхніх пірамід сягала відповідно 146,5 м, 138 м й 66 м. Як запевняв Геродот, піраміду Хуфу і дорогу до неї від Нілу будували 100 тис. єгиптян упродовж 30 років. Біля пірамід хтось із фараонів, найімовірніше – Хуфу, вирубав у скелі Великого сфінкса – символ царя-переможця. Останній фараон IV династії Шепсескаф побудував собі замість піраміди скромну 14-метрову трапецієвидну гробницю – мастабу.

Єгиптяни влаштовували своїм царям фантастично багаті похорони, нерідко з людськими жертвоприношеннями. В гробницю клали неймовірно велику кількість всіляких речей, потрібних у вічному посмертному житті. Найближчі царські родичі та вельможі зводили біля царських пірамід і свої невеликі піраміди та гробниці-мастаби. Поблизу пірамід жерці ховали в спеціальних гробницях священних тварин. Тому в Гізі поступово виріс велетенський кам'яний цвинтар, справжнє "місто мертвих".

Дискутується, хоч як це дивно, й призначення пірамід. У них убачають то царські мавзолеї, то кам'яні пророцтва про ходу світової історії, то засіб зоряного перевтілення фараона, то гігантські водокачки... Мабуть найбільш вдалим є твердження, що піраміда мала забезпечити фараону гарантоване потойбічне життя, захистити його мумію, щоб він міг і після смерті піклуватися про своїх підданих. Будівництво пірамід, очевидно, обурило народ, який піднявся на повстання, адже фараони V династії (єгиптологи назвали її "сонячною") зводили відкриті "сонячні" храми з кам'яним обеліском у центрі. Майже півтисячоліття в Єгипті не було більше сильної держави, в силу внутрішніх протиріч та зовнішніх завойовників – гіксосів. Нове піднесення Єгипту відбулось за доби Нового царства (1580-1080рр. до н.е.). Остаточно визволив країну від гіксоського панування Яхмос I, який започаткував XVIII династію. Він та його наступники почали активно завойовувати Східне Середземномор'я.

Коли фараоном став Тутмос III, історики величають його "Наполеоном Стародавнього Єгипту", лише в Азію здійснили 17 воєнних походів, тому Єгипет перетворився в середині II тис. до н. е. в могутню "світову державу". До її складу увійшли нубійські, лівійські

та східносередземноморські території, вона далеко розсунула свої кордони з півночі на південь, а її територія збільшилася майже втриє. З Єгиптом рахувалися наймогутніші тодішні передньо-азійські держави. Фараону надсилали "подарунки" хеттські, вавилонські, асирійські царі та володарі острівних східносередземноморських держав.

Естафету завоювань перебрав від Тутмоса III Аменхотеп II. Тутмос IV та Аменхотеп III вже не ускладнювали собі життя організацією військових походів, а підтримували високий міжнародний престиж своєї держави суто дипломатичними засобами.

За царювання XVIII династії фараонів єгиптяни створили ефективну систему керівництва колоніями. Вони не руйнували місцеву адміністративну систему на васальних територіях, лише якнайсуворіше заборонили місцевим князкам самостійно здійснювати зовнішню політику. На всіх завойованих ними землях було утворено намісництва, верховне керівництво якими забезпечувало особливе державне відомство у Фівах.

Єгипет став наймогутнішою державою Передньої Азії, до його скарбниць потекли багатства підкорених єгиптянами народів. Проте до влади прийшов фараон Аменхотеп IV, який зайнявся релігійною реформою та відмовився від завойовницької політики. Престиж Єгипту впав, завойовані землі поступово переходили до хетів.

Таким чином, створена першими фараонами XVIII династії Єгипетська імперія занепала, а від колишньої величі Єгипту не залишилося й сліду.

Лише 21-річний Рамзес II, фараон XIX династії, який процарював довгих 67 років, тричі водив свої війська в Азію, він уже діяв обачніше, надійно закріплював за Єгиптом завойовані території. У 1280 р. до н. е. Рамзес II уклав із хеттським царем Хаттусілі мирний договір, за яким Південна Сирія, Фінікія та Палестина стали зоною єгипетського впливу, а Північна Сирія дісталася хеттам (кордон між обома державами відтепер проходив по р. Оронт). Мирний договір між Єгиптом та Хеттською державою було скріплено династичним шлюбом – 55-річний фараон одружився з дочкою хеттського царя.

Державу Рамзес II тримав залізною рукою. На відповідальні посади в ній він призначав довірених людей, здебільшого своїх синів, Нікого з фараонів жерці не обожнювали так послідовно й енергійно, як Рамзеса II, царювання якого стало добою класичного оформлення культу фараона.

Проте це посилення Єгипту було недовгим, у XI ст. до н. е. починається політичний занепад, який історики називають Пізнім царством Єгипту.

Традиційно ми уявляємо східних деспотів жорстокими та недоступними, але дослідивши джерела ми дещо міняємо свій погляд. Переглянемо фрагменти

"Повчання гераклеопольського царя сину царю Мерікара". Даний текст зберігся в трьох ієратичних папірусах епохи Нового Царства (XVIII династії), оригінал яких походить з часів розпаду Єгипту між Стародавнім і Середнім Царством. Основний текст зберігається в Ермітажі (Санкт-Петербург). Ім'я царя, який повчає свого сина, не збереглося. Проте з деяких натяків можна встановити, що це був фараон Ахтой III, один з останніх правителів Гераклеополітанської династії (IX і X династії Манефона), що правив біля 2100 р. до н. е. Він продовжував боротьбу з кочовиками, які жили на схід від Дельти, і поклав край їх набігам на Єгипет.

По-перше, батько наказує сину знищувати підбурювачів, бо вони викликають смуту в країні, мати надійне сильне військо та укріплювати кордони. По-друге, правитель повинен бути освіченим: "Будь вправний в мові... і ти переможеш, бо язик – це... зброя (царя). Сильніша мова, ніж усяка зброя... Мудрець – це [захист] для князів, не поборють його, не трапиться [брехня] в його присутності, бо приходиться до нього істина готовою, подібно реченню предків.

Іди за прикладом твоїх батьків, твоїх предків.... ось, їх слова лежать в писаннях – відкрий, читай, пильнуй премудрості, бо з учня стає умілець."

Далі йдуть поради бути добрим та справедливим, не робити різниці між знатним та простолюдином: "Не будь злим, самовладання прекрасне, створюй свої пам'ятники твоєю любов'ю, збагачуй... і городян, і подякують за дари... вихваляючи за твою благість, молячись за твоє здоров'я.

Поважай вельмож і піклуйся про твій народ. Зміцнюй твої кордони і твою країну, – бо добре творити для прийдешнього... Злочинець той, що захоплює собі землю беззаконно. Хто заздрить (тому,) (що) інші мають – це дурний, бо проходить [життя] на землі, не довге воно, а хто залишає [добру] пам'ять про себе – це щасливий... Чи є [людина], що живе вічно?..

Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокой плачучого, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їх посад. Не вбивай – це не корисно для тебе, але карай

ударами і ув'язненням, і тоді ця земля процвіте, за винятком бунтівника, чиї наміри відкриті, тому що бог знає підбурювача і бог карає його гріхи його кров'ю... Але не вбивай людини, достоїнства якої ти знаєш, з якою ти співав писання..."

І нарешті правитель повинен мати страх Божий і пам'ятати про смерть, адже єгиптяни вірили у безсмертя душі, та власне вони жили на цьому світі заради загробного життя: "Читай про суд... перед богом і йди спокійно в "Місце таємниче"²¹, бо коли іде душа до місця, яке вона знає, не відхиляється вона від шляхів вчорашніх, і ніякі чари не вдержать її... А судді, які судять грішників, – знай, не лагідні вони в той день судилища нещасних, в час виконання їх обов'язків. Горе засудженому!... Не надійся на довгість літ, бо вони дивляться на життя, як на годину. Коли залишається людина після смерті, діла її складені купою перед нею. Перебування там вічне. Дурний, хто легко ставиться до цього. Але той, хто досяг цього, не роблячи гріха, – буде там, подібно до бога, сміливо ступаючи, подібно до "Владики вічності"²².

Створюй [прекрасні] пам'ятники для бога; через те житиме ім'я того, хто це зробить...

Відвідуй храм, мовчи про таїнства, входи у святилище, їж хліб у домі бога. Наповнюй жертovníк, збільшуй хліб, примножуй щоденні жертви, корисно це для того, хто робить... Добре творити для прийдешнього.

Покоління людей проходять... Шануй бога на шляху його... Душа йде до місця, яке вона знає. Укріпи твоє житло на Заході, прикрашуй твоє місце на кладовищі, як праведник, як той, хто творить істину. В цьому – заспокоєння людських сердець. Твори для бога, хай сотворить він тобі подібне, – жертвами, що наповнюють олтарі, і написами – це збереження твого імені, бо знає бог, хто творить для нього"²³.

Іншим яскравим прикладом деспотичної держави являється імперія Цінь в Китаї, правда вона сформувалась на дві тисячі років пізніше за єгипетську. На сер. IV ст. до н. е. Цінь було невеликим напівварварським царством, яке окріпло завдяки легістським реформам Шан Яна. Ми дізнаємось про це з "Хроніки князівства

---

²¹ Загробний світ

²² Бог Осіріс

²³ Практикум з історії Стародавнього Сходу / Укл. Дудка Р. А., Лейберов О. О. – Ніжин., 2005. – с. 14–18.

Цінь", "Історичних записок" Сима Цяня – батька історії Китаю. Це перша праця, в якій повно і послідовно була викладена історія країни з найдавніших часів. Реформи Шан Яна знаменували собою переворот в аграрних відносинах стародавнього Китаю. Вони запровадили купівлю-продаж землі, що спричинилось до необмеженого зростання помість; встановили новий поділ населення за територіальною ознакою з новим земельним податком, з обов'язковим дробленням сімей, що прискорювало розпад общини; вони узаконили віддання в рабство за провини цілими сім'ями, що відкрило для Китаю нове джерело поповнення робочої сили за рахунок засудження вільних землеробів. За наказом царя Сяо були видані нові закони:

"Наказую народові селитися по п'ять і по десять сімей, які будуть зв'язані між собою круговою порукою. В разі суду всі вони будуть притягуватись як співучасники. Того, хто не донесе про порушення закону, рубати пополам. Того, хто донесе про злочин, нагородити нарівні з воїном, що приніс голову ворога. Того, хто переховує злочинця, страчувати нарівні з тим, хто перейшов до ворога. Якщо в сім'ї є двоє і більше чоловіків і вони не поділили між собою господарство, то з кожного брата подвійний податок. Кожний, хто має військові заслуги, одержує відповідний їм титул. Бійки за особисті інтереси карати відповідно до вчиненого злочину... Ті, хто, займаючись землеробством і ткацтвом, одержують більше проса і шовку, звільняються від повинностей; ті, хто не дістають вигоди і бідніють від лінощів, віддаються в раби разом з жінками і дітьми. Родовиті дома, що не мають військових заслуг, не можуть більше бути в списках знаті. Встановити ясну різницю між знатними і низькими в титулах і рангах відповідно з тим різницю сімей: за кількістю поля, будинків, слуг, служниць і за одягом. Заслуженим віддавати почесні; тим, що не мають заслуг, навіть при багатстві, не можна дозволяти розкіш"²⁴.

Ще більше укріпив владу в державі Цінь правитель Ін Чжен (Цінь Шіхуан), який у 221 р. до н.е. зумів підкорити собі сусідні царства і вперше утворити єдину імперію в Китаї. Щоб народ не повставав у всіх було відібрано зброю, яку переплавили на дзвони та статуї. Біля 120 тис. сімей родової знаті переселили до столиці, щоб легше було їх контролювати. Вся велика держава була поділена на

---

²⁴ Практикум з історії Стародавнього Сходу / Укл. Дудка Р. А., Лейберов О. О. – Ніжин., 2005, С. 228–229.

36 податкових округів, на чолі яких поставили губернаторів. Области були поділені на повіти, повіти на волості, що ділились на десятки та п'ятки сімей. На нижчому рівні влада була в руках обцинної адміністрації. Імператор був сином Неба і стояв над законами. На кордонах були поставлені пам'ятні стели, в столиці будувались розкішні палаци, на кордоні з варварами будувалась Велика китайська стіна.

Були введені єдині правила державної служби та критерії оцінки чиновників. Навіть відсутність на роботі через хворобу повинна бути підтверджена документально.

Для ідеологічного забезпечення своєї деспотичної влади він велів спалити всі конфуціанські книги, за виключенням книг по землеробству, медицині та ворожіннях, а також живцем закопали 400 вчених, які необережно висловились про владу імператора нелояльно. Не те що критикувати владу, а і хвалити не дозволяли.

Строго організована на основі принципів казарменної муштри держава зуміла втілити в життя кілька грандіозних проектів, в тому числі Велику китайську стіну і мавзолей Цінь Шіхуана, який будувало 700 тис. чол. Всі ці будівництва забрали сотні тисяч життів китайців. Як уже зазначалось, дуже жорстокою була система легістського законодавства, де за більші провини карались цілі родини, а за малі порушення перетворювали на рабів. Імператор у 20 разів збільшив розмір податку, життя в країні стало нестерпним. тому після його смерті, народ повстав у 207 р. та знищив ненависну йому державу. Влада перейшла до династії Хань.

Таким чином, держави давнього Єгипту та Китаю дають можливість детально ознайомитись зі східною деспотією. Не дивлячись на їхню віддаленість, вони дуже схожі між собою. В обох державах була етнічна гомогенність, тенденція до злиття політико-адміністративної влади з релігійно-етичним авторитетом. Політична адміністрація була непорушною, а велич сакралізованого правителя, що виступали в ролі першосвященника, вважалась незаперечною.

Велику роль в обох державах відігравали відносини централізованої редистибуції та тотальний контроль над населенням, з масовим застосуванням трудових повинностей. Приватно-власницька активність була обмеженою, та строго контролювалась владою. Вся система права була спрямована на захист інтересів деспотичної держави, а шлях до чиновницької кар'єри лежав через освіту, тому чиновники-грамотії стояли на вершині соціальної драбини.

В цілому на Сході приватний власник знаходився під строгим контролем держави, щоб структура в цілому залишалась консервативно-стабільною.

Література:

1. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. – М., 1993. Т. 1.
2. Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982.
3. Вейнберг И. П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока. – М., 1986.
4. Малявин В. В. Китайская цивилизация. – М., 2001.
5. Массон В. М. Первые цивилизации. – Л., 1989.
6. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982.
7. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. – К., 1989.
8. Павленко Ю. В. Стадии общественного развития и проблема "осевого времени" // Теоретические проблемы исторического исследования. - К., 1992.
9. Павленко Ю. В. Человек и власть на Востоке // Феномен восточного деспотизма. – М., 1993.
10. Практикум з історії Стародавнього Сходу / укладачі: Дудка Р. А., Лейбров О. О. – Ніжин, 2005.
11. Проблемы истории докапиталистических обществ – М. 1995., Т.1.
12. Ясперс К. Смысл и постижение истории. – Москва, 1991.
13. Хрестоматії з історії Стародавнього світу/ за ред. В. Струве. – К., 1953.

**ФЕНОМЕН РЕВОЛЮЦІЙНИХ АНКЛАВІВ 1905 Р. У РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ: "ЧЕЧЕЛІВСЬКА РЕСПУБЛІКА" У КАТЕРИНОСЛАВІ**

Кавун М. Е.

Проаналізовано історичний досвід суспільно-політичного явища 1905 р. у Катеринославі, відомого під назвою "Чечелівська республіка". Розглянуто історичні передумови, процес виникнення та функціонування цього революційного анклаву.

Ключові слова: революція, Катеринослав, анклав, робітниче селище, страйк, Рада робітничих депутатів, соціотопографія.

Проанализирован исторический опыт общественно-политического явления 1905 в Екатеринославе, известного под названием "Чечелевская республика". Рассмотрены исторические предпосылки, процесс возникновения и функционирования этого революционного анклава.

Ключевые слова: революция, Екатеринослав, анклав, рабочий поселок, забастовка, Совет рабочих депутатов, социотопография.

Historical experience of the social and political phenomenon 1905 in Ekaterinoslav, known under the name "Chechelevskaya republic", is analysed. Historical background, pre-conditions, process of origin and functioning of this revolutionary enclave, are considered.

Keywords: revolution, Ekaterinoslav, enclave, working settlement, strike, Soviet of workings deputies, social topography.

Проблеми кореляції диспропорцій модернізаційного процесу в Російській імперії з динамікою і локалізацією соціальних криз в містах Південної України початку ХХ ст., на наш погляд, недостатньо вивчені. Історія одного з найбільших промислових центрів тогочасного Півдня Російської імперії, Катеринослава (Дніпропетровська), дає в цьому плані неоціненний матеріал для порівняльних досліджень. Сьогодні нове прочитання революційних подій минулих століть набуває неабиякої актуальності. По новому читаються, суттєво підзабуті сторінки революційної боротьби у Катеринославі початку ХХ ст. Виповнюється 110 років і такому оригінальному феномену, як "Чечелівська республіка", що утво-

рилася та функціонувала в Катеринославі в грудні 1905 р. Водночас, протягом усього 1905 р. саме цей район був епіцентром загальної протестної активності у місті в цілому.

Події революції 1905–1907 рр. у Катеринославі знайшли відображення в краєзнавчій історіографії. Існує досить багато публікацій, присвячених революційним подіям 1905 р. у Катеринославі, в яких так чи інакше згадуються факти подій на Чечелівці та короткочасне існування "Чечелівської республіки". Це узагальнюючі роботи Г. І. Бистрякова [1], Т. Д. Таран [15], С. І. Світленка [14]; статті про роль у революційних подіях міського району Чечелівка М.О. Штейна (Шатрова) [17–22], Г. Іосікова та О.Ф. Стародубова [6], М.Е. Кавуна [7–10]. Незважаючи на це, проблема "локального" чинника в соціальних конфліктах у міському середовищі Катеринослава, зокрема, у революційних подіях 1905–1907 рр., практично не ставилася і поки ще розпочинає досліджуватися науковцями (див. нашу статтю [8]).

Мета статті – розгляд феномена революційних анклавів у містах Російської імперії в період революції 1905-1907 рр. на матеріалах "Чечелівської республіки" як епіцентру соціальної напруги в Катеринославі. Завдання статті: 1) висвітлити передумови формування революційного анклаву в Катеринославі шляхом аналізу історії міського району Чечелівка; 2) проаналізувати на конкретно-історичному матеріалі долю "Чечелівської республіки" як територіальної форми соціального протесту робітників Катеринослава 1905 р. Основний обсяг джерельного матеріалу введений в обіг у збірниках документів у 1975 р [5] і 1976 р [3].

На наш погляд, революційну кризу 1905 р. важливо розглядати не лише в контексті соціальних протиріч і боротьби пролетаріату з імперським режимом, але і з точки зору "перенапруження" міського організму як вияву протиріч модернізаційного процесу кінця ХІХ–початку ХХ ст. Події 1905 р. у такому сенсі постають як "викид енергії", яка накопичилася усередині міського організму, як частина своєрідного механізму саморегуляції міської структури.

У Катеринославі соціальний конфлікт посилювався мультикультурним характером міста і його виразною соціотопографічною стратифікацією. Динамічний підйом міста з кінця 1880-х рр., що виявився в будівництві гігантів чорної металургії і машинобудування та розвитку транспортної інфраструктури, супроводжувався трансформаціями соціодемографічної структури, зокрема, постійним збільшенням долі пролетаріату. Соціальна топографія міста також

зазнала динамічних змін: сформувалася мережа робітничих селищ в західному промисловому районі (Чечелівка, Фабрика, Шляховка) з хаотичною забудовою, украй низькою якістю життя та майже відсутнім рівнем благоустрою. Місцева влада погано контролювала тут стан справ, і робітничі околиці стали епіцентром, звідси "розгоралося полум'я" революційної боротьби.

Перші революційні гуртки в місті з'явилися у 1870–1890-х рр. У 1897 р. виник "Екатеринославский Союз борьбы за освобождение рабочего класса", перетворений згодом у місцевий комітет Російської Соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Концентрація пролетаріату, який мешкав в украй складних умовах (низька заробітна плата, непомірні штрафи, велика кількість питних закладів) виражалася в таких цифрах: на рубежі XIX–XX ст. на Брянському заводі працювало 5700 осіб, на трубопрокатному заводі Шодуар "А" – 2000 осіб, на сталеливарному заводі Езау – 1228 осіб, на заводі Гантке – 500 осіб [15, с. 5]. Протиріччя міської структури породжувалися і зростанням населення Катеринослава в геометричній прогресії – з 1880-х рр. практично в два рази за кожне десятиліття: у 1884 р. – 45 тис., в 1887 – 48100, в 1897 р. – 112839, в 1901 р. – 135 тис. осіб [4, с. 91; 15, с. 6].

У 1905 р. пролетаріат Катеринослава отримав перший досвід революційної боротьби. Центром подій стала Чечелівка – район найбільшої концентрації пролетаріату (проспект Калініна і прилеглі вулиці в сучасному Дніпропетровську). Поселення виникло в 1860-х рр., назване, за міськими переказами, нібито від імені першого поселенця, відставного солдата Чечеля, згодом перетворилося на найбільшу в місті робітничу слободу. Всього до 1917 р. утворилося дев'ять Чечелівських вулиць, які сформували близьку до прямокутної планувальну сітку селища (перейменовані у радянський період; перша – нині проспект Калініна; дев'ята – вул. Челябінська). Слобода була розпланована за напіврегулярним принципом, із західної частини до неї примикала промислова зона. Комунікації Чечелівки з центральною частиною міста були утруднені. За соціокультурними характеристиками Чечелівка володіла анклавними ознаками в міській структурі. За прикладом столичних районів – символів революційних подій (наприклад, Червона Пресня в Москві), в Катеринославі таким районом стала Чечелівка.

Передумови такої ролі поселення стали проявлятися ще з кінця XIX ст. У травні 1898 р. робітники спалили тут споживчу лавку. 16 грудня 1901 р., після розгону демонстрації на Катерининському

(нині Карла Маркса) проспекті, на Чечелівці відбулася демонстрація в 150–200 осіб [17]. 7 серпня 1903 р. центром серпневого страйку стала Брянська площа – західна околиця Чечелівки [18]. Пішохідний міст у даному районі став місцем збройних сутичок, які супроводжувалися людськими жертвами [21; 2, с. 26].

З перших днів революції 1905 р. стрімко активізувався робітничий рух Катеринослава. 17 січня розпочався страйк робітників 10-ти заводів в кількості 11628 осіб, що на тисячу осіб перевищило показники страйкової активності міста за ціле десятиліття 1895–1904 рр. [15, с. 13]. Керівник місцевого комітету РСДРП П.М. Лепешинський в листі до Швейцарії весною 1905 р. повідомляє: "Хорошо настроен Брянский завод... А за брянцами пойдет и весь рабочий Екатеринослав" [19, с. 206]. 1 травня 1905 р. відбулася робітнича демонстрація на Катерининському проспекті, яка завершилася зіткненням робітників з військами [1, с. 63]. 19 червня об 11 годині ночі на околиці Чечелівки, на пустирі біля м'ясної бійні, комітет РСДРП провів збори (близько 60 осіб), де було вирішено 20 червня розпочати загальний страйк [1, с. 64]. Страйк продовжувався з 20 по 28 червня (3–11 липня за н.ст.); у ній взяли участь більше 10 тисяч чоловік – залізничники, трамвайники, робітники пекарень та ін. [1, с. 65]. 20 червня 1905 р. на перетині Катерининського проспекту і вулиці Провіантської (нині Пастера) відбулася демонстрація робітників на підтримку матросів броненосця "Потьомкін". Місцевий комітет РСДРП відзначав у листівці, що червневий страйк "удався нам сповна" і закликав готуватися до повстання, виділивши частину заробітку на виготовлення бомб, придбання зброї [5, с. 134–135].

Апогей революційного руху настав восени 1905 р. 10 жовтня застрайкували всі підприємства міста, зупинився міський транспорт, закрилися магазини, не вийшли газети, був перерваний телеграфний зв'язок. 11 жовтня 1905 р. революційне напруження вилилося на катеринославські вулиці. Цього дня студенти Вищого Гірничого училища спорудили барикаду на розі Катерининського проспекту і Кудашевської (нині Барикадної) вулиці. Ця демонстрація була розстріляна властями, внаслідок чого було убито 10 і поранено 8 студентів. Події 11 жовтня викликали гнів серед робітників і залізничних службовців. Газета "Новая жизнь" від 8 листопада повідомляла: "В то же время происходила в управлении сходка служащих железной дороги, после которой они в количестве 500 человек мирно двинулись по Военной улице (ныне проспект Пушкина – М. К.) к месту избияния детей; постановили песен не петь,

выстрелов не давать и знамен не выбрасывать. Тем не менее налетели казаки и без предупреждения дали три залпа. Опять много убитых и раненых [...] Рабочих и здесь не было. Они, будучи отрезаны от города, окопались на Чечелевке и на Брянском заводе и построили баррикады. Там велась настоящая война – с волчьими ямами и фугасами и проволочными заграждениями; бросили из окопов несколько бомб в казаков и солдат" [5, с. 196]. Всього було побудовано шість барикад, найбільша – на розі вулиць Першої Чечелівки та Орловської [1, с. 70].

Деталі подій на Чечелівці містить рапорт пристава 6-ї поліцейської частини Катеринослава начальникові міського жандармського управління: "11 октября около 7 часов утра [...] на углу 1-й и 2-й Чечелевки стала собираться толпа [...] достигла до 5000 человек. [...] Толпа, стоящая на углу Чечелевки и Брянской площади, увеличивалась, наконец, стала ломать и рубить телеграфные столбы, телефонные и трамвайные, вновь строящегося городского трамвая, рвать со столбов проволоку, отняли у рабочих вновь строящегося трамвая тачки и стали против дома Копылова строить баррикады, вывесили 3 красных флага. Около 3 часов дня шли роты Бердянского полка по 1-й Чечелевке, в них были брошены 2 бомбы, и из-за заборов, из окон производилась стрельба из револьверов; войска отвечали залпами и одиночной стрельбой, продолжавшейся до вечера. В результате убитых нижних чинов – 1, раненых – 23, казаков ранено – 6, бунтовщиков убито – 8, ранено – 4. [...] Заводы стоят..." [5, с. 170–171]. Похорони робітників 13 жовтня 1905 р. перетворилися на демонстрацію, в якій взяли участь до 40 тисяч чоловік. Страйки в Катеринославі продовжувались до 25 жовтня 1905 р. Події в місті навіть привернули увагу В.І. Леніна, який у статті "Всероссийская политическая стачка" відмітив: "В Екатеринославе строятся баррикады и льется кровь" [11, с. 14].

У жовтні 1905 р. відбулося організаційне засідання Катеринославської Ради робітничих депутатів [1, с. 73]. Один депутат в Раду обирався від 100 робітників, всього було вибрано 400 депутатів, у тому числі 100 – від Брянського заводу. Була створена Виконавча комісія з 7 чоловік, до складу якої увійшли чотири більшовики [1, с. 73]. Головою Ради був вибраний меншовик Бассовський, секретарем – Г.І. Петровський. Засідала Рада в їдальні залізопрокатного (нині сортопрокатного) цеху Брянського заводу [15, с. 32].

Робітники Катеринослава рухалися у бік збройного повстання. 8 грудня 1905 р. вночі на квартирі Г.І. Петровського в селищі Нові Кайдаки було проведено засідання комітету РСДРП, на якому одногосно вирішено приєднатися до страйку. Удосвіта того ж дня відбулося об'єднане засідання комітету РСДРП та інших соціал-демократичних організацій. Був створений коаліційний орган по керівництву страйком – "Боевой стачечный комитет г. Екатеринослава и Екатеринославской губернии (БСК)" [1, с. 76; 15, с. 36; 2, с. 35]. До складу БСК увійшли всі сім членів Виконкому Ради, три представники від провінційного бюро РСДРП (меншовиків), два представники від есерів, три представники від Союзу залізничних службовців Катерининської залізниці і два – від Союзу працівників пошти і телеграфу [1, с. 76]. Більшовиків у БСК представляли Г. Петровський (керівник групи), І. Меренков, І. Захарченко, А. Лівшиць (Фабричний) та ін.

Загальний страйк розпочався 8 грудня 1905 р. по гудку Брянського заводу. 9 грудня у місті припинили роботу урядові установи. Функціонував лише банк і ломбард.

В середині дня 8 грудня на Брянській площі відбувся багатолюдний мітинг [15, с. 37]. Були захоплені станція і телеграф Катерининської (нині Придніпровської) залізниці. 10 грудня війська відбили вокзал, проте через день знову залишили його. Для управління залізничним господарством був створений Розпорядчий Страйковий Комітет, який переніс свою діяльність і на станції Нижньодніпровськ і Горяїново [5, с. 255; 15, с. 40].

Західна частина Катеринослава – селища Чечелівка, Нові Кайдаки, Фабрика і район залізничного вокзалу, повністю опинилися в руках робітників. Район, контрольований Радою та її БСК, увійшов в історію як "Чечелівська республіка", зважаючи на назву району – епіцентру подій.

"Чечелівська республіка" в Катеринославі проіснувала з 8 по 22 грудня 1905 р. – всього 14 днів (за новим стилем – з 22 грудня 1905 р. по 4 січня 1906 р.). Г.І. Петровський відзначав: "Чечелевка теперь превращается в неприступную рабочую "республику" [13, с. 54]. Під час страйку за рішенням БСК продовжували працювати пекарні, водопровід, лікарні, аптеки, залізниця. Рада постановила закрити всі установи на час страйку, окрім державного банку і ощадних кас, аби "дать возможность гражданам взять свои вклады" [13, с. 79]. Власники магазинів каралися за довільне підвищення цін.

Відкрилися їдальні для робітників, до кінця страйку була скасована квартплата для всіх її учасників.

За наказом БСК були закриті всі друкарні, окрім тих, де друкувалися листівки і друкований орган Ради – "Бюллетень Боевого Стачечного Комитета". З 11 по 26 грудня 1905 р. було видано 8 номерів цієї газети загальним накладом 20 тис. екземплярів. Весь наклад був надрукований в одній із старіших міських друкарень – "друкарні Яковлева" (вул. Сєрова, 7). Засідання БСК проходили в будинку по вул. 1-й Чечелівці (нині просп. Калініна, 45).

Робітники створювали бойові дружини. Перші загони самооборони в Катеринославі з'явилися ще в кінці 1904 р. [15, с. 33] і створювалися за виробничим принципом – лише на заводах. Керував заводською дружиною начальник, що тримав зв'язок з військовою трійкою БСК. Трійка організувала спеціальні майстерні по виготовленню металевих бомб. В середині 1905 р. створена лабораторія по виготовленню бомб, якою керував пітерський робітник І.В. Михайлов (псевдонім "Ваня – англієць") [22]. Найбільша така майстерня знаходилася в будинку Карпова № 4 по вул. 5-а Чечелівка [15, с. 34]. За наказом БСК роззброювалися поліція і жандармерія. Таким шляхом поповнювалися запаси зброї. У момент грудневого повстання був створений штаб бойових дружин на вул. 1-й Чечелівці в будинку № 69 [15, с. 33].

Досвід "Чечелівської республіки" отримав популярність та став певним зразком утворення "революційних анклавів" у містах по всій Російській імперії. В.І. Ленін відзначив у цьому сенсі приклад "Чечелівської республіки". У статті "Черные сотни и организация восстания" він писав: "Примеру екатеринославских и борисоглебских товарищей должны последовать и последуют в более и более широких размерах товарищи социал-демократы по всей России" [12, с. 193].

"Чечелівська республіка" прагнула розширювати свою територію. БСК звернувся із закликом до військ, розквартированих у Катеринославі, приєднатися до повсталих робітників. Приєдналися робітники і залізничники інших центрів – Нижньодніпровська, Олександрівська (нині Запоріжжя), Чаплине, Горлівки, Ясиноваті. Страйкував Донбас. 14 грудня на допомогу робітникам Катеринослава з сусіднього Нижньодніпровська прибули бойові дружини [2, с. 37].

16 грудня 1905 р. Катеринослав і прилеглі райони були оголошені на військовому положенні [2, с. 38]. Вранці 18 грудня до

міста увійшов 133-й піхотний Сімферопольський полк. Днем раніше прибула 34-я артилерійська бригада. Губернатор "запропонував" страйкарям і захисникам "Чечелівської республіки" скласти зброю. 19 грудня 1905 р. було придушене озброєне повстання в Москві. Після тверезого аналізу Катеринославська Рада ухвалила рішення припинити політичний страйк. Про це рішення було оголошено в останньому випуску "Бюллетеня БСК" від 26 грудня 1905 р. [15, с. 43].

"Чечелівська республіка" стала "останнім бастіоном" повстання в Катеринославі, і оборонялася до останнього. З 22 по 28 грудня 1905 р. сили оборони зосередилися на території в декілька гектарів: Чечелівка – Брянська площа – Брянська колонія – Брянський завод – станція Горяїново [2, с. 39]. Останній день існування "республіки" – 28 грудня 1905 р. (4 січня 1906 р. за н.ст.).

Після придушення повстання були проведені поголовні обшуки і арешти. До страти було засуджено 47 учасників революційних боїв. Вісім із них були згодом повішені в місцевій в'язниці в ніч на 4 вересня 1909 р. [2, с. 40]. У подальших подіях революційної боротьби Катеринослава Чечелівка також грала провідну роль.

Сьогодні пам'ять про події 1905 р. в культурному просторі міста фіксують декілька пам'ятних знаків та меморіальних дощок, а також велична занедбана будівля Палацу культури ім. Ілліча, видатної пам'ятки архітектури конструктивізму, спеціально побудованої у 1926–1932 рр. як архітектурний монумент у самому епіцентрі подій "Чечелівської республіки", на місці, де пролилася кров повсталих.

Таким чином, аналіз подій більш ніж столітньої давнини засвідчує: 1) "Чечелівська республіка" стала апогеєм революційних подій 1905 р у Катеринославі; 2) існували потужні історичні передумови виникнення феномену саме в цьому районі міста – утворення протягом 1860-1890-х рр. поселення, яке тяжіло до анклавного типу та стало демографічним ядром проживання робітників в ареалі масиву основних промислових підприємств; 3) події 1905 р. у Катеринославі можна розглядати як приклад соціальних, політичних, топографічних диспропорцій у процесі модернізації великого міського центру Російської імперії. Перенапруження міської системи, посилення соціотопографічна стратифікація, слабкі системи взаємозв'язків між різними районами міста, формування своєрідних територіальних анклавів, стали основними чинниками революційних подій 1905 р. у Катеринославі, які виявилися, зокрема, в появі феномену "Чечелівської республіки".

Перспективи досліджень революційних подій 1905 р. у Катеринославі, зокрема, феномену "Чечелівської республіки", полягають, на наш погляд, у наступному: 1) подальший дослідницький пошук та верифікація конкретно-історичного матеріалу, оскільки опубліковані в радянський час джерельні матеріали явно не вичерпують джерельне коло, а практики подання фактологічних матеріалів історико-краєзнавчих роботах радянського часу в цілому застарілі; 2) подальша розробка історико-персоналогічного аспекту революційних подій 1905 р., оскільки в радянській історіографії акцент робився виключно на представників більшовицької партії; 3) порівняльно-історичні дослідження досвіду "Чечелівської республіки" 1905 р. в Катеринославі з аналогічними суспільно-політичними явищами в інших містах Російської імперії.

Література

1. Быстряков Г. И. Революционная борьба рабочего класса Екатеринославщины в 1905 году / Г. И. Быстряков // Труды Днепропетровского института инженеров железнодорожного транспорта. Кафедры общественных наук. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1957. – Вып. I. – С. 55–83.

2. В борні й труді по Іллічу / під заг. ред. А. Я. Пашенка. – Дніпропетровськ: Промінь, 1970. – 228 с.

3. Днепропетровску 200 лет, 1776–1976: Сб. док. и матер. / Гл. арх. упр. при Сов. Мин. УССР, Парт. арх. Днепропетр. обкома Компарт. Укр., Днепропетр. обл. гос. арх.; Сост. Б. Я. Бриккер, П. С. Гончарук, Л. П. Капкало, К. А. Козулина, Т. Е. Стороженко, Е. Г. Яременко; Редкол.: И. В. Васильев (пред.) и др. – К.: Наукова думка, 1976. – 512 с.

4. Дніпропетровськ: Віхи історії / Упоряд. А.Г. Болебрух, С.А. Квітка; Редкол.: С.А. Квітка (гол. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – 256 с.

5. Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг. Документы и материалы: сб. / сост. Б. Я. Бриккер и др.; ред. кол.: А. Я. Пашенко (отв. ред.) и др. – Дніпропетровськ: Промінь, 1975. – 372 с.

6. Иосиков Г. Проспект Калинина / Г. Иосиков, А. Стародубов // Днепр вечерний. – Днепропетровск, 1975. – 19 августа.

7. Кавун М. Гений места. Золотые купола и заводские трубы / М. Кавун // Недвижимость в движении. – Днепропетровск, 2005. – 23 ноября.

8. Кавун М. Э. Город как эпицентр социальной напряженности в Российской империи начала XX века: Екатеринослав 1905 г. и феномен "Чечелевской республики" / М. Э. Кавун // Власть и общество в России: жизнь и государственная деятельность П. А. Столыпина: материалы и доклады межрегиональной научно-практической конференции (Самара, 21 апреля 2011 гг.) / отв. ред. П. С. Кабытов. – Самара: Изд-во "Самарский университет", 2011. – 400 с. – С. 317–324.

9. Кавун М. Э. Революционный очаг Екатеринослава / М. Э. Кавун // Недвижимость в движении. – Днепропетровск, 2005. – 30 ноября.

10. Кавун М. Э. Революция. Как это было сто лет назад. Часть I, II // Недвижимость в движении. – Днепропетровск, 2004. – 8 дек.; 15 дек.

11. Ленин В. И. Всероссийская политическая стачка / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 12. – С. 13–15.

12. Ленин В. И. Черные сотни и организация восстания / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 11. – С. 189–193.

13. Рашев П. Н. Его именем назван город / П. Н. Рашев, Е. Г. Яременко. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск: Промінь, 1978. – 128 с.

14. Світленко С. І. Катеринослав у демократичній революції 1905–1907 років: 2. Революційний апогей / С. І. Світленко // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових праць / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – Вип. 4. – С. 26–46.

15. Таран Т. Д. Роки першої російської революції (1905–1907 рр.) / Т. Д. Таран. – Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове видавництво, 1959. – 52 с. (3 історії Дніпропетровської обласної партійної організації. – Вип. 3).

16. Филоненко В. Рабочая Чечелевка / В. Филоненко // Днепр вечерний. – Днепропетровск, 1986. – 6 ноября.

17. Шатров М. Путь городской окраины. Старая и Новая Чечелевка / М. Шаров // Днепровская правда. – Днепропетровск, 1947. – 25 ноября.

18. Шатров М. Брянская площадь / М. Шатров // Днепровская правда. – Днепропетровск, 1964. – 5 ноября.

19. Шатров М. Город на трех холмах: Книга о старом Екатеринославе / М. Шатров. – Днепропетровск: Промінь, 1966. – 332 с.

20. Шатров М. Красная Чечелевка / М. Шатров // Днепровская правда. – Днепропетровск, 1962. – 24 октября.

21. Шатров М. Первый решительный бой. К 60-летию августовской стачки 1903 г. в Екатеринославе / М. Шатров // Днепровская правда. – Днепропетровск, 1963. – 20 августа.

22. Шатров М. "Химия" екатеринославских большевиков / М. Шатров // Днепровская правда. – Днепропетровск, 1964. – 15 марта.

УДК 94(477) "1905/1907"

ВИБУХОВА ШОСТКА 1905-1907 РОКІВ

Кириєвський В. Д.

У статті йдеться про революційні події 1905-1907 рр. у поселенні Шостка, на одному з найбільших військових порохових підприємств царської Росії.

Ключові слова: Шосткинський пороховий завод (ШПЗ), страйк, поліція, "городское" училище, учитель Євтушенко, генерал-майор Симбірський, соціал-демократи, більшовики, соціал-революціонери, есери-максималісти, Народний дім

Напередодні всеросійських революційних подій 1905-1907 рр. у шеститисячному поселенні Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії діяло дві політичні організації соціал-демократичного та соціал-революційного спрямування. Перша була створена наприкінці 1900 р. під назвою "Организованные рабочие шостенских пороховых заводов" ("ОРШПЗ"). Головною метою діяльності "ОРШПЗ" була пропаганда соціал-демократичних ідей серед робітників ШПЗ та серед селян навколишніх сіл. У жовтні 1902 р. маже всі пропагандисти цього "тайного преступного сообщества" були заарештовані поліцією. Загалом по "Шостенскому делу" було притягнуто до суду 20 осіб [8].

У 1904 р. в Шостці була створена друга в її історії "преступная" політична організація – осередок партії соціал-революціонерів (есерів, ПСР). Її засновниками були брат та сестра Лишеви – Микола (1886-1934) та Ольга (1889-1947) [2, 15]. Їхній батько, полковник шосткинського артилерійського полку Віктор

Олександрович Лишев (1856-1927), прибув до ШПЗ в 1900 р., а до цього служив на КПЗ (Казанських порохових заводах). Лишев бував і раніше в Шостці, коли ще його батько полковник, згодом – генерал Олександр Олександрович Лишев, далекий родич царя Олександра II, займав у 1881-1884-х рр.. посаду начальника ШПЗ. Виходить, що засновниками шосткинської есерівської парторганізації були генеральські онуки – Микола та Ольга. Микола вчився тоді в Київському політехнічному інституті [1, 613]. У 1904 р. 18-річний Микола Лишев залучив до партії есерів уже чимало робітників ШПЗ, зокрема Гашникова Абрама, Петруненка Федора, Бардадима Григорія, Романюка Дмитра, Верижникова Михайла, Кузьміна Володимира, Горбачова Григорія, Омельченка Гаврила, Фроленка Костянтина, Щеголькова Павла, Никифорова [2].

Фото "Шостенскоетрехклассное городское училище"

Ще однією головною, але не таємною, подією Шостки 1904 р. було відкриття 6-го грудня "Шостенского трехклассного городского училища" з шестирічним терміном навчання [12]. Воно знаходилося в щойно збудованій та перепланованій зсередини під потреби школи двоповерховій цегляній будівлі готелю порохового заводу (нині гімназія, вул. Інститутська,4). Одним із перших учителів "городского"

училища був Федір Васильович Євтушенко, який відіграв значну роль у революційних подіях у Шостці 1905 р. Євтушенко походив з козаків міста Золотоноші Полтавської губернії. Він народився в 1877 р. У 20-річному віці закінчив зі срібною медаллю Глухівський вчительський інститут. Потім, до серпня 1903 р, Євтушенко вчителював у Рівненському 2-х класному міському училищі [4, арк. 1]. Перебравшись до Шостки Євтушенко став активістом Всеросійського селянського союзу (ВСС), діяльним агітатором, пропагандистом ідей Селянської спілки [6, 81; 19, 289]. Незважаючи на зусилля Євтушенка пануючою політичною ідеєю у Шостці все більше ставала есерівська, соціал-революційна. У 1905 р. Нарховувалося щонайменше три сотні есерів, тобто в кожній з 36 майстерень порохового заводу перебувало до десяти членів ПСР [2, 32]. Есери виявили себе під час страйків 1905 р. в Шостці.

"Офіцерський магазин". Фото з фондів Шосткинського краєзнавчого музею.

Перший в історії Шостки страйк тривав три дні, з 22 по 24 листопада (5-7 грудня за н. ст.) 1905 р. [1, 612, 613]. Він носив політичний характер, бо виник з причини незаконного, на думку страйкарів, переведення робітника ШПЗ Василя Малягова в інший підрозділ заводу за дисциплінарне порушення – "самоволку". Напере-

додні молодий, 19-20 років, Малягов був обраний робітниками відділу старостою і мав виконати якесь їхнє доручення за межами заводу. Тож Малягов самовільно залишив роботу без дозволу свого начальника відділу полковника Іванова, за що й був покараний переведенням на менш оплачувану роботу [11, 615-618]. Обурені таким поведінням із обраним ними старостою, робітники ШПЗ звернулися до начальника заводу генерал-майора Олександра Васильовича Симбірського (1903-1909) з проханням повернути Малягова на попереднє місце роботи, а полковника Іванова, чиновника Мартинова та старшого майстра Кириєнка звільнити з роботи, інакше вони застрайкують. Після відмови начальства робітники вранці 22 листопада (5.12)

План Базарної площі 1897 року

залишили завод та зібралися в Народному домі (клубі), розташованому за будинком молодшого лікаря на Глухівській вулиці (поблизу нинішньої міської лазні). На зібранні було вирішено: "знять у начальствующих лиц всю прислугу" та перекрити доступ чиновникам і офіцерам до купівлі харчів в лавках, "в особености в лавке "Общества потребителей" (т.зв. офіцерський магазин (3 на плані 1897 р.) на Базарній площі, там, де нині кафе "Черный кофе", вул. Леніна, 20) [11, 616]. Також робітники вирішили більше не давати своїм начальникам коней (бричок) с "Пожарного двора", щоби ті ходили по Шостці пішки. По завершенні зборів об 11.30 кілька груп робітників по 3-5-10 осіб пішли до дворів, де проживали заводські чиновники, і там погрожували двірникам, щоби ті залишили свою

роботу і не обслуговували начальство. Також групи робітників не допускали посланців від чиновників та військових до купівлі харчів в крамницях на Базарній площі. Погрожували недовго, бо поряд на Базарній площі знаходилася поліція поселення: її пристав Магдебург попередив робітників, що він негайно запросить до Шостки взводи піхоти та кавалерії і припинить "подобные безобразия" [11, 616]. Ще цього ж дня, 22 листопада (5.12), за рішенням робітників, прийнятому на зібранні в Народному домі, була відправлена до Конотопа делегація з 3-х заводських старост: Григорія Івановича Ткаченка, Василя Власовича Кузьміна та Степана Васильовича Максимовського, голови зібрання заводських старост. Вони мали домовитися з робітниками залізничних майстерень Конотопа, щоби ті долучилися до страйку і перешкодили доставці військ залізницею до Шостки. Бо напередодні 3 (16) листопада до Шостки прибула додатково сотня (ескадрон) 33-го драгунського Ізюмського полку і була розташована в заводській казармі, де утримувалася коштами заводу [17, арк.328]. Делегація повернулася до Шостки через два дні, 24 листопада (7.12). Разом з ними прибули до Шостки кілька делегатів від робітників конотопських майстерень. Конотопці запропонували шосткинцям припинити свій страйк, як "неосновательный" та готуватися до всеросійського страйку. Тож 25 листопада (8.12) всі робітники ШПЗ стали до роботи [11, 617]. А опівдні того дня начальник заводу Симбірський розрахував з роботи усіх трьох "делегатів" до Конотопа: Ткаченка, Кузьміна та Максимовського.

Наведені вище факти з перебігу страйку в Шостці описані в повідомленні пристава поселення Шостки Володимира Трохимовича Магдебурга від 27 листопада (10.12) 1905 р., направленому до Чернігівського жандармського управління. Також у повідомленні йдеться про "учителя городского училища Федора Васильевича Євтушенко, который, бывая в Народном доме, возбуждал вопросы политического характера". Євтушенко пропонував скористатися слушною нагодою і змусити уряд провести вибори до Держдуми. Він пояснював шосткинцям, що військо, поліція та духівництво обтяжують державу й нічого, крім зла, не дають [11, 618]. Євтушенко відвідував навколишні села – Локотки, Івот, Антонівку, Ямпіль та ін. Там він теж збирав сходи, закликав "к неповиновению властям, удалению полиции, духовенства, неплатежу повинностей и прочее", радив селянам об'єднатися та долучитися до Всеросійського селянського союзу (ВСС) [5, 171]. На зборах Євтушенко критикував існуючий державний

устрій та пояснював людям особливе значення й сутність конституційної форми правління, одним словом, агітував за народну конституційну республіку [1, 614; 17, арк.459]. Така активна діяльність зробила Євтушенка дуже популярним як у середовищі робітників, так і селян [11, 618]. Не менше, ніж Євтушенко, впливав на робітників ШПЗ своєю революційною агітацією студент Київського політехнічного інституту Микола Лишев [1, 613]. Зважаючи на це, полковник Чернігівського жандармського управління Рудов видав наприкінці листопада 1905 р. доручення своєму помічникові в Ніжині провести дізнання Євтушенка та Лишева відповідно до статті 1035-й Уставу кримінального судочинства [1, 613].

29 листопада (12.12) 1905 р. імператор Микола II видав "Именной Высочайший указ", за яким місцевим військовим начальником, не нижче звання командира бригади, надавалися тимчасові права генерал-губернатора для запровадження воєнного стану у разі безладу на своїй підконтрольній території [9, 848, 849]. Отже, начальник ШПЗ генерал-майор Олександр Васильович Симбірський мав при нагоді скористатися цим указом.

6 (19) грудня 1905 р. в Шостці розпочалася підготовка робітників до всеросійського страйку [16]. Увечері 12 (25) грудня відбувся мітинг робітників ШПЗ біля одного з будинків на вулиці

Ткаченко Г.І. (1870-1941)
*Фото з фондів
Шосткинського
красназавчого музею*

Госпітальній (нині вул.Короленка,15) [15]. Робітники численних майстерень ШПЗ підтримали оголошену на мітингу пропозицією вчителя Євтушенка діяти спільно і вирішили об'єднатися в "Союз робітників Шостенського порохового заводу" ("СРШПЗ") [5, 171]. Головою "СРШПЗ" було обрано старосту Григорія Івановича Ткаченка, який відтепер мав діяти спільно з союзом конотопських робітників [17, арк.459]. Безпосередньо на цьому ж мітингу 12 грудня, як зазначено в рапорті шосткинського пристава Чернолуського від 15 (28) січня 1906 р., було обрано страйком спочатку з 20 осіб [17, арк. 346, 346 зв.]. Потім, по завершенню мітингу, усі 20 осіб разом із Євтушенком рушили в бібліотеку Народного дому, де провели засідання, з 10 години вечора до першої

години ночі. На засіданні було остаточно обрано 12 членів страйкому: Ткаченка Григорія Івановича, Кузьміна Василя Власовича, Хроманюка Дмитра, Остапенка Якова, Куліша Василя, Щеголькова Павла, Петруненка Федора, Євсєнка (Бондаревського) Федора, Максименка Василя, Дудку Гаврила, Марущака Івана, Бурденка Олексія Пилиповича. Головою страйкому обрали Ткаченка Григорія Івановича. Він був членом РСДРП (б), тобто більшовиком. Ткаченко приїхав до Шостки з Петербурга, де працював на Охтинському пороховому заводі [15]. Також більшовиками серед членів страйкому були ще двоє робітників ШПЗ: Максименко та Дудко [13]. У страйкомі перебували й представники від партії соціал-революціонерів (ПСР) – есерів, зокрема Хроманюк Дмитро Гаврилович (колишній член "ОРШПЗ" з 1900 р.) [2, арк. 13, 14].

Уранці 13 (26) грудня відбувся мітинг біля Народного дому. На мітингу робітники ШПЗ проголосили політичний страйк, що тривав аж до кінця грудня. Шосткинці дізналися, що вони страйкують заодно з робітниками всієї Росії й вимагають скликання Установчих Зборів ("Учредительного Собрания"). Страйкарі вирішили на мітингу призупинити залізничне сполучення з Шосткою, вимкнути електричне освітлення в поселенні та перекрити водогін [11, 619]. По завершенню мітингу робітники рушили колоною під червоними прапорами з написами: "Свобода!", "Земля народу!", "Мы требуем Учредительного собрания!". Демонстрацію супроводжував оркестр, усі співали революційні пісні. Коли колона проходила в суворому порядку по головній Садовій вулиці повз школу (нині на місці школи – Центр естетичного виховання, вул. Леніна, 11), до процесії приєдналися школярі, які йшли по двоє з прапорами [3]. Шосткинська поліція мовчки спостерігала за демонстрантами, півтори сотні яких були озброєні револьверами та кинджалами, як указано в телеграмі від 14 (27) грудня 1905 р. глухівського справника Конашевича на адресу Чернігівського губернського жандармського управління [1, 614]. За висновком жандармів, багато робітників заводу не співчувало страйкарям, але побоювалися відкрито їм протидіяти. У цілому ніякого насилля з боку демонстрантів у Шостці не відбулося, що зазначено в донесенні від 18 (31) грудня 1905 р. Чернігівського губернського жандармського управління в Департамент поліції [11, 618].

Начальник ШПЗ генерал-майор Симбірський негайно залучив солдат для відновлення залізничного сполучення, електричного освітлення та водогону в поселенні. Він звільнив усіх страйкарів –

робітників, майстрових та службовців – та ще видав припис від 17 (30) грудня про закриття Народного дому [1, 615]. У відповідь шосткинський страйком звернувся до громадян поселення Шостки та селян навколишніх сіл не найматися на службу в разі отримання пропозиції від адміністрації заводу [1, 614]. Стосовно закриття Народного дому, де останнім часом відбувалися зібрання та мітинги, то страйком вважав це зухвальством заводського начальства, що не бажає ніяких реформ, зокрема й проголошених царським маніфестом від 17 жовтня свобод та мирних зібрань [1, 615].

18 (31) грудня 1905 р. Чернігівський губернатор видав припис на арешт Євтушенка, який у цей час перебував у Ямполі, але тамтешній пристав не наважився його заарештувати, побоюючись протидії населення [17, арк.459]. Тоді як пристав Шостки обшукав квартиру Євтушенка та декілька хат активних страйкарів [3].

19 грудня 1905 р. (1.01.1906 р. за н. ст.) на своєму черговому мітингу робітники ШПЗ вирішили вибрати, на випадок можливих арештів, ще трьох членів страйкому: Прокоф'єва, Верижникова та Приходька (писаря заводоуправління) [17, арк. 346 зв.]. Загалом страйком налічував уже 15 членів.

20 грудня 1905 р. (2.01.1906 р. за н. ст.) начальник заводу Симбірський скористався імператорським указом від 29 листопада (12.12) 1905 р. й почав виконувати обов'язки тимчасового генерал-губернатора. Він запровадив у Шостці воєнний стан, який тривав з півроку, аж поки імператор Микола II не скасував його своїм іменним указом від 9 (22) червня 1906 р., залишивши натомість посилену охорону заводу ще на півроку, до 13 (26) лютого 1907 р. [10, 621, 622].

Уранці 21 грудня 1905 р. (3.01.1906 р.) нагрянув до Шостки глухівський справник Конашевич разом з козаками Урупського полку Кубанського козачого війська з метою арешту вчителя Євтушенка. Справдилися чутки, що поширювалися Шосткою кілька днів ще до появи козаків. Уже з вечора 20 грудня прибували до Шостки на захист

Приходько Йосип Федорович Фото з фондів Шосткинського красназвочного музею

Євтушенка невеликі загони селян, озброєні рушницями, вилами та списами. За даними поліції, найбільше селян прибуло з села Антонівки, розташованого за 15 кілометрів на річці Івотці [17, арк.289]. Уранці 21 грудня 1905 р. (3.01.1906 р.) справник Конашевич зупинився на квартирі пристава Чернолуського, що була в будинку Филипенка на Базарній площі (6 на плані 1897 року – "441 – Полицейский дом и карцер") (нині на місці будинку – друга торгова двоповерхівка, вул. Леніна,18-а). Конашевич відправив городского Шарохвостова, щоби той привів до нього Євтушенка. О 10-й годині ранку Євтушенка вже вели повз ринок у супроводі городових. Це запримітили шосткинці, які одразу потяглися з ринку до квартири пристава й утворили там натовп. У натовпі, за спостереженнями поліції, вирізнявся своїми гучними закличками кучер пожежного двору Михайло Якович Паценцов. Він закликав людей їхати сповіщати селян і збирати народ, "дабы не допустить ареста Євтушенка" [17, арк.347 зв.]. У цей час Євтушенко ще стояв на площі під охороною городових. Потім його завели до квартири пристава Чернолуського, куди спробував увірватися Паценцов з кількома людьми, щоби звільнити Євтушенка. Їх зупинили городові, тоді Паценцов почав погрожувати розгромом квартири пристава [17, арк.347 зв.].

Про арешт Євтушенка сповістив людей набат дзвіниць кладовищенської церкви (нині Володимирська церква на вул. Марата) та Вознесенської церкви в селі Локотках. Уже за годину-дві біля квартири пристава зібралася велика, до 2-х тисяч людей, галаслива юрба. Люди кричали, протестували проти арешту Євтушенка, намагаючись відняти шаблі в городових Шарохвостова та Жовтобрюхові, і погрожували поліції насиллям [17, арк.459 зв.]. У деяких людей з юрби були револьвери. Поліція запримітила всіх активних протестувальників. Такими, за свідченнями справника Конашевича київській військово-окружній прокуратурі, були: Олександр Пустовойт, Микола Прокоф'єв, Федір Євсеєнко, Абрам Гашников, Петро Яковлев, Іван Аксененко, Порфірій Дуплик, Федір Копиря, Петро Шевченко, Мордух Кравцов, Георгій Кислов, Гаврило Боровик [17, арк.460]. Агресивно налаштована радикальними протестуючими, юрба не піддавалася будь-яким "увещанням полицейских чинов", і відмовлялася мирно розійтися [17, арк.288]. Справник Конашевич, здогадуючись, що кубанських козаків буде замало для розгону юрби, швидко рушив до начальника заводу Симбірського просити військової допомоги. Також до Симбірського прийшла й депутація з 5-х робітників ШПЗ – Верижникова,

Петруненка, Ємельяненко, Гашникова та Олександра Пустовойта – з вимогою звільнення Євтушенка. Депутації було відмовлено. А справнику Конашевичу Симбірський надав у поміч кавалерійський "спецназ" – 3-й ескадрон (сотню) 33-го драгунського Ізюмського полку та 17-у роту солдат 5-го обозного батальйону. Ескадрон під командуванням ротмістра (капітана) Березіна прибув до Шостки ще 3 (16) листопада [17, арк.328]. А рота піхоти прибула напередодні – 16 (29) грудня [3].

Після підходу на Базарну площу о 12 годині драгун та солдат (загалом до 2-х сотень війська) Конашевич оголосив революційній юрбі про запровадження воєнного стану в Шостці і наказав розійтися. У відповідь знову почув крики про збройний спротив війську заради звільнення Євтушенка. Щоби не допустити бійки та кровопролиття, Євтушенко вийшов на ганок квартири пристава (6) та вмовляв людей спокійно розійтися. До його заклику всі прислухалися й почали розходитися. Тоді козаки кинулися навздогін й стали "избивать робочих нагайками". Про такий підступний напад козаків розповідає газета "Громадська думка" за 1906 р. №12 [3]. Хоча військова прокуратура, яка розслідувала події 21 грудня в Шостці, робить зовсім інший висновок, ніби люди відмовилися розходитися, після чого справник Конашевич наказав ротмістру Березіну розігнати людей [17, арк.460]. Той дав трикратний попереджувальний свисток юрбі, а вже потім на неї рушила рясю вся кавалерія, козаки та драгуни. Вони притиснули людей до парканів і почали бити нагайками [14]. Тоді, майже водночас, тричі пролунали постріли з револьверів у військо та поліцію з трьох різних місць: один з юрби, що стояла на розі будинку Чибинцева, другий – з дверей крамниці "Общества потребителей" (т.зв. "офицерский магазин"), а третій постріл – з воріт будинку Васильєвих (4 будинок на плані 1897 року) [17, арк. 347]. Постріли не завдали нікому шкоди. Солдати швидко зачинили двері споживчої крамниці (3) та схопили всіх, хто в ній був, і знайшли на підлозі в кобурі шестизарядний револьвер системи "Бульдог". Ще два кинджали знайшла поліція: один – у дворі будинку Филипенка, другий – у квартирі Фішера [17, арк. 347, 460 зв].

Водночас з пострілами від воріт будинку Васильєва (4) робітник Іван Аксененко (1883-1980) жбурнув у напрямку справника Конашевича кулю з випаленої глини, що використовували на сірчаному виробництві. Конашевич сприйняв глиняну кулю за гранату і відсахнувся разом із козаками назад, Аксененко щосили кинувся тікати, але його наздогнали й заарештували [13]. Також із юрби

націлився було стріляти з револьвера в підсавула (штабс-капітана) Кротова відставний фельдфебель Омелян Савосько, але урядник Козликін, який їхав на коні вслід за Кротовим, ударив оголеною шаблею по голові Савоська, спричинивши розсічену рану черепа, від якої той помер у лікарні о 2 годині [17, арк.127, 460].

Козаки вихоплювали з юрби як найактивніших, так і випадкових людей і відводили їх до заводської гауптвахти. Не витримавши натиску кавалерії, люди розбіглися, декілька з них сховалися в заїжджому дворі Васильєва (4) (Чувашина). Коли солдати 5-го обозного батальйону зайшли у заїжджий двір, то по них з-під навісу почав стріляти з револьвера вороніжець Леонтій Радченко, який легко поранив солдата Масленнікова в щоку [17, арк.460 зв.]. Солдати дали кілька залпів у відповідь, поранили в ноги Михайла Свиначенка та Романа Ємельянова. Радченко був затриманий, разом із ним затримали під навісом Федора Копиря, Петра Шевченка, Порфирія Дупліка, Федора Євсеєнка (Бондаревського) та Олександру Сидоренко. Під час обшуку знайшли в останньої кинджал, який дав їй заховати Федір, сподіваючись, мабуть, що жінку не будуть обшукувати. Того дня було затримано, разом із двома пораненими, 56 осіб.

23 грудня 1905 р. (5 січня 1906 р. за н. ст.) війська спалили Народний дім на Глухівській вулиці, обливши його гасом. Усіх, хто спробував гасити пожежу, сікли нагайками та арештовували [7].

24 грудня 1905 р. (6.01.1906 р. за н. ст.) пристав Чернолуський заарештував Михайла Верижникова, Олександра Пустовойтенка, Єгора Петруненка, Абрама Гашникова та Дмитра Ємельяненка, тобто всіх тих, хто ходив три дні тому до Симбірського з вимогою звільнити вчителя Євтушенка [17, арк.223]. Їх утримували в карцері шосткинської поліції. Загалом під арештом знаходилися 63 учасники подій 21 грудня, а саме: 1) Іван Чернігівець, 2) Микола Сирота, 3) Гаврило Боровик, 4) Дмитро Кочетков, 5) Дмитро Єгоров, 6) Іван Кужелев, 7) Опанас Лисенко, 8) Василь Кузьмін, 9) Огей Комендант, 10) Лазар Цимберев, 11) Василь Журавльов, 12) Василь Горох, 13) Микола Перетятко, 14) Павло Єременко, 15) Микола Корнієнко, 16) Терентій Костенко, 17) Андрій Доморка, 18) Петро Шевченко, 19) Михайло Ворхлік, 20) Федір Копиря, 21) Кузьма Сокол, 22) Федір Карпов, 23) Олександр Коваленко (Жигунов), 24) Андрій Гой, 25) Ілля Беляєв, 26) Михайло Верижников, 27) Лука Мирко, 28) Михайло Пихунов, 29) Федір Приходько, 30) Єгор Петруненко, 31) Іван Аксененко, 32) Петро Яковлєв, 33) Леонтій Радченко, 34)

Микола Прокоф'єв, 35) Огей Шалаєв, 36) Олександр Старовойт, 37) Мартин Белоножко, 38) Володимир Романко, 39) Калина Альпашкін, 40) Мойсей Гончаренко, 41) Олександр Єременко, 42) Кузьма Оснач, 43) Прокоп Солдатов, 44) Макар Красняк, 45) Данило Приходько, 46) Михайло Пригара, 47) Олександр Пустовойт, 48) Дмитро Ємельяненко, 49) Абрам Гашников, 50) Сергій Красняк, 51) Сергій Олейников, 52) Микита Венедиктов, 53) Григорій Барановський, 54) Давид Курдянко, 55) Сергій Сахаров, 56) Парфентій Дуплін, 57) Антон Дуплик, 58) Федір Євсеєнко (Бондаревський), 59) Родіон Солдатенков, 60) Онуфрій Авраменко, 61) Сергій Мирко, 62) Роман Ємельянов (поранений), 63) Михайло Свиначенко (поранений) [17, арк.372, 372 зв.].

Побоюючись арештів, більшовики повтікали з Шостки, Ткаченко втік до Києва, повернувся аж в 1922 році, Максименко виїхав у Горлівку [13; 15].

За розпорядженням начальника заводу Симбірського протягом тижня було проведено дізнання всіх заарештованих, які знаходилися на гауптвахті (56 чол.), та тих двох поранених, які перебували в шосткинському лазареті [17, арк.288 зв.]. 29 грудня 1905 р. (10.01.1906 р. за н. ст.) 56 арештантів перевели з гауптвахти в будівлю амбулаторії шосткинського лазарету, де їх розмістили порівну в двох палатах (камерах) [17, арк.172]. І вже 30 грудня 1905 р. (11.01.1906 р. за н. ст.) Симбірський звернувся до військового слідчого Київського військово-окружного суду з проханням провести на підставі пункту 6 статті 19, додатку до статті 23 тому II Своду Законів слідство за 36 заарештованих, звинувачених за супротив поліцейській владі під час арешту вчителя Євтушенка. За нумерацією по списку 63-х, свідчення мали дати: 1) Іван Чернігівець, 2) Микола Сирота, 3) Гаврило Боровик, 5) Дмитро Єгоров, 6) Іван Кужелев, 7) Опанас Лисенко, 8) Василь Кузьмин, 10) Лазар Цимберев, 11) Василь Журавльов, 12) Василь Горох, 13) Микола Перетятко, 16) Терентій Костенко, 21) Кузьма Сокол, 22) Федір Карпов, 27) Лука Гмирко, 28) Михайло Пихунов, 31) Іван Аксененко, 32) Петро Яковлев, 34) Микола Прокоф'єв, 35) Огей Шалаєв, 41) Олександр Єременко, 42) Кузьма Оснач, 43) Прокіп Солдатов, 44) Макар Красняк, 45) Данило Приходько, 46) Михайло Пригара, 50) Сергій Красняк, 51) Сергій Олейников, 52) Микита Венедиктов, 56) Парфентій Дуплін, 57) Антон Дуплик, 58) Федір Євсеєнко (Бондаревський), 59) Родіон Солдатенков, 60) Онуфрій Авраменко, 61) Сергій Жмирко, 63) Михайло Свиначенко (поранений) [17, арк.372, 372 зв.]. А п'ятьох

заарештованих – 26) Михайла Верижникова, 47) Олександра Пустовойтенка, 30) Єгора Петруненка, 49) Абрама Гашникова та 48) Дмитра Ємельяненка, тобто всіх тих, хто ходив до Симбірського 21 грудня з петицією – звинуватили ще і як організаторів збройного супротиву, які, знаючи наслідки протидії, не тільки не вжили ніяких заходів по його недопущенню, а навпаки, усіляко підтримували революційні настрої натовпу [17, арк.289 зв.]. Ще на чотирьох арештованих – 18) Петра Шевченка (25) Іллю Беляєва, 33) Леонтія Радченко, 62) Романа Ємельяненка – збиралися попередні докази. Усі інші 18 арештованих зі списку 63-х – 4) Дмитро Кочетков, 9) Огей Комендант, 14) Павло Єременко, 15) Микола Корнієнко, 17) Андрій Доморка, 19) Михайло Ворхлік, 23) Олександр Коваленко (Жигунов), 24) Андрій Гой, 29) Федір Приходько, 36) Олександр Старовойт, 37) Мартин Белоножко, 38) Володимир Романко, 39) Калина Альпашкін, 40) Мойсей Гончаренко, 48) Дмитро Ємельяненко, 50) Григорій Барановський, 54) Давид Курдянко, 55) Сергій Сахаров – були випущені Симбірським на волю через відсутність доказів проти них.

27 січня (12.02. за н. ст.) 1906 р. о 9 годині ранку комендант Шостки звільнив, за запискою начальника заводу Симбірського у відповідності з повідомленням слідчого окружного суду про відсутність доказів, ще 20 арештантів. Тож на волю, після місяця арешту, вийшли: 1) Іван Чернігівець, 2) Микола Сирота, 5) Дмитро Єгоров, 8) Василь Кузьмин, 10) Лазар Цимберов, 13) Микола Перетяцько, 16) Терентій Костенко, 26) Михайло Верижников, 27) Лука Гмирко, 30) Єгор Петруненко, 35) Огей Шалаєв, 42) Кузьма Оснач, 43) Прокоп Солдатов, 45) Данило Приходько, 46) Михайло Пригара, 50) Сергій Красняк, 51) Сергій Олейников, 57) Антон Дуплик, 59) Родіон Солдатенко, 60) Онуфрій Авраменко [17, арк.289 зв., 371, 371 зв.].

30 січня (15.02. за н. ст.) 1906 р. начальник заводу Симбірський знов отримав від слідчого повідомлення, що він не здобув доказів проти ще сімох звинувачених: 11) Василя Журавльова, 12) Василя Гороха, 25) Іллі Беляєва, 28) Михайла Пихунова, 44) Макара Краснюка, 61) Сергія Жмирко, 63) Михайла Свиноаренка, тому вони підлягають звільненню. Ще до чотирьох небезпечних звинувачених – 32) Петра Яковлева, 34) Миколи Прокоф'єва, 47) Олександра Пустовойта, 58) Федора Євсеєнка – було застосовано утримання під охороною в Глухівській тюрмі, а інших чотирьох небезпечних звинувачених – 3) Гаврила Боровика, 31) Івана Аксененка, 49) Абрама Гашникова, 56) Парфентія Дупліна дозволено було взяти на

поруки під заставу в сумі 90 рублів з кожного. До взяття на поруки вони мають утримуватися в глухівській тюрмі. Запобіжною мірою ще для сімох звинувачених – 6) Івана Кужелева, 18) Петра Шевченка, 20) Федора Копиря, 21) Кузьми Сокола, 41) Олександра Яременка, 62) Романа Ємельянова, 64) Мордуха Кравцова (заарештованого під час слідства) – обрано особливий нагляд поліції. І на решті останній звинувачений – 7) Опанас Лисенко був звільнений за підпискою про невізід із місця проживання [17, арк.382-383].

За висновком військово-прокурорського нагляду від 18 квітня (1.05. за н. ст.) 1906 р. була припинена безпідставна справа щодо відповідальності за спротив військам 21 грудня п'ятьох звинувачених – 6) Івана Кужелева, 7) Опанаса Лисенка, 21) Кузьми Сокола, 41) Олександра Яременка, 62) Романа Ємельянова [17, арк.462 зв.]. Вони були звільнені. Отже, під звинуваченням залишилося лише 14 осіб, які й були передані начальником заводу Симбірським Київському військово-окружному суду, а саме: 49) Абрам Спиридонович Гашников, віком 43 років (родом с. Собачек (нині село Мічуріно), Мордовія); 31) Іван Семенович Аксененко, 22 років (с. Боровичі Хильчанської волості Новгород-Сіверського повіту); 34) Микола Михайлович Прокоф'єв, 42 років (с. Івот); 56) Парфентій Кононович Дуплік, 37 років (с. Локотки); 20) Федір Семенович Копиря, 24 років (с. Балик Мглинського повіту); 18) Петро Якович Шевченко, 25 років (с. Паліївка); 65) Яків Сергійович Остапенко, 25 років (член страйкому, заарештований під час слідства) (с. Орловка, Ямпільського повіту); 47) Олександр Костянтинович Пустовойт, 38 років (м. Вороніж); 58) Федір Федорович Євсеєнко (Бондаревський) (м. Вороніж), 27 років; 64) Мордух Іудин-Лейбов Кравцов, 39 років (м. Глухів) (заарештований під час слідства за показаннями справника Конашевича); 66) Георгій Степанович Кислов, 37 років (заарештований під час слідства за показаннями справника Конашевича) (м. Короп); 3) Гаврило Гаврилович Боровик, 41 років (с. Ображіївка); 33) Леонтій Васильович Радченко, 43 років (м. Вороніж); та 32) Петро Єгорович Яковлев, 39 років, потомствений почесний громадянин поселення Шостка. Їх усіх звинувачували все в тій же участі в частково озброєній юрбі, що зібралася з "политических соображений" з метою зашкодити справнику заарештувати вчителя Євтушенка [17, арк.464 зв.]. Закритий Київський військово-окружний суд відбувся в Шостці 30 квітня (13.05. за н. ст.) 1906 р. Проходив він під головуванням генерал-лейтенанта Чернявського [14]. За проханням більшовиків на суд прибули 11 відомих адвокатів, зокрема

Соколов з Петербурга, Врублев – з Москви, Ратнер та Берштамт – з Києва. Суд покарав кожного звинуваченого 10-ма роками каторжних робіт. Робітничка Шостка завирувала. Боячись нових заворушень, начальник заводу Симбірський зм'якшив покарання. Наймолодшого заводського лаборанта Івана Аксененка, як не відбувшого військової повинності, покарав двома місяцями тюрми, усім іншим дав від 4 місяців до 1 року тюремного ув'язнення [14]. Аксененко пригадує: "многие с арестованных" ще до суду були вислані з Шостки. У поліцейському "Кратком обзоре о состоянии Глуховского уезда с октября 1905 года по конец июля 1906 года", складеному помічником глухівського справника, зазначено, що "18 рабочих Шостенского порохового завода были административно высланы, другие же преданы военному суду" [5, 171]. Це вже була друга після 1902 р. група політичних репресованих в історії Шостки. Стосовно долі вчителя Євтушенка відомо лише, що його 21 грудня 1905 р. (3.01.1906 р. за н. ст.) відвезли в Глухівську тюрму [3]. Наскільки суворим мало бути покарання, якщо в згаданому вище поліцейському "Кратком обзоре о состоянии Глуховского уезда..." однозначно прописано, що наслідком пропаганди Євтушенка сталося в Шостці 21 грудня 1905 р. "вооруженное восстание и сопротивление властям" [5, 171]. Також, за висновком розслідування військового прокурора Київського військово-окружного суду генерал-майора Барського від 18 квітня (31.04 за н.ст) 1906 р., керівна роль у політичних заворушеннях 1905 р. в Шостці належала вчителю Євтушенку [17, арк.459]. Суд над Євтушенком відбувся в Києві 29 (12.12) листопада 1906 р. Козака Євтушенка звинувачували в тяжкому злочині "предусмотренном 2 и 3 пунктами 129 статьи Уголовного положения" [4, арк.2]. Усі звинувачення Євтушенку відкинув своїми аргументованими доводами і був, як не дивно, виправданий судом [4, арк.2 зв.].

У 1906 р. вже інший шосткинський учитель на прізвисько Шурка зорганізував в поселенні групу есерів-максималістів – лівих радикалів [2, 16]. До групи увійшли молоді есери: Машицький Іван, Литовченко Роман, Доценко Петро, Кузьмин Омелян, Деменченко Аким, Деменченко Іван, Деменченко-Сакина Матрона, Световой Ігнат, Световой Василь, Іванов Пилип, Соломко Митрофан, Соломко Микола, Ковбаса Тит, Щегольков Федір, Бабин, Бондаренко Захар, Рудченко Мирон, Сподарець Омелян, Карпов Лев, Карпов Єгор, брати Безкровні Михайло та Андрій, Антощенко Кирило, Пилипенко Федір, Мальяр Дмитро та ще декілька осіб [2, 21, 22, 25]. Загалом у групі нараховувалося до 30 максималістів [2, 32]. Вони обрали собі

керівний комітет із трьох осіб – Митрофана Соломка, Омеляна Кузьмина та Михайла Безкровного [2, 22]. Максималісти проводили зібрання, на яких підіймалися питання програмного та економічного значення [2, 32]. Також займалися розповсюдженням літератури, листівок, що друкували в хаті Кузьмина на гектографі [2, 22]. Максималісти скликали шосткинців на масові мітинги. Згодом вони створили бойову дружину з Машицького, Литовченка та Доценка, які провели 5-6 експропріації [2, 22]. Зрозуміло, майно забирали у багатих шосткинців, які, на думку максималістів, збагатіли на хабарах та махінаціях з обкрадання заводу. Також ці троє 19-річних бойовиків наважилися здійснити збройний напад на шосткинського пристава Лузанова Михайла Ігнатовича, начальника поліції. 8 грудня 1907 р. вони стріляли в Лузанова та поранили його в руку. Нападники утекли. Їх спіймали лише взимку 1908 р. і то випадково. Сталося так, що батько одного з ватажків есерів-максималістів Антон Соломка, робітник порохового заводу, відбував покарання в конотопській тюрмі за участь у соціал-демократичному гуртку [2, 16]. Він спробував передати своєму синові Митрофану записку через політв'язнів, які хотіли втекти на волю. Записку перехопила поліція й підіслала з нею до сина Соломки свого агента, нишпорку на прізвище Гузь [2, 22]. Наприкінці грудня 1907 р. Гузь заявився до хати Антона Соломки й віддав записку Митрофану, у якій батько наказував синові "оказать содействіе подателю сего письма". Агент прожив у хаті Соломка два дні, а потім попросив Митрофана знайти револьвер та пару бомб для замаху на конотопського справника [2, 16]. Револьвера не вдалося дістати, але знайшлися дві оболонки для бомб, виготовлені колись з газової труби есерами-максималістами Ігнатом Световим та Миколою Соломкою. Агент уїхав з тими оболонками до Конотопа. Невдовзі, 18 січня 1908 р., було заарештовано Митрофана Соломку, Миколу Соломку та Ігната Светового. Їх відвезли до поліцейського управління Конотопа, де щоденно допитували, застосовуючи тортури. Наймолодший із арештантів, неповнолітній Митрофан Соломка, 1890 р. народження, не витримав на допитах сильних побоїв і зізнався, що є есером-максималістом, та виказав прізвища своїх однопартійців – Машицького, Литовченка, Деменченка та Ковбаси, також повідомив, що замах на вбивство пристава Лузанова здійснили бойові дружинники максималістів – Литовченко та Машицький [2, 22]. Соломка не знав, що в замаху на пристава брав участь ще й Петро Доценко, хоча попередив того запискою з тюрми, щоби всі максималісти тікали з Шостки [2, 16]. Доценко справді втік, та чомусь

не попередив інших однопартійців, тому Литовченко, Машицький, Кузьмин, Деменченко, Ковбаса та безпартійний Ахтирко були заарештовані й відправлені до поліцейського управління Конотопа. Там їх утримували два тижні, застосовуючи на допитах усілякі тортури та побиття, а потім змушували підписувати протоколи [2, 33]. Восени 30 жовтня 1908 р. відбувся судовий процес у Києві у військово-окружному суді. За вироком суду Машицькому, Литовченку, Кузьмину дали по 8 років каторги кожному, а Митрофанові Соломку – 6 років каторги, але як неповнолітньому два роки скинули, Соломку Миколі – 4 роки каторги, Деменченку Івану – 3 роки каторги, Световому Ігнату та Ковбасі Титу – по 1 року суворої тюрми – "крепости" та по 2 роки 8 місяців каторги за зберігання та розповсюдження революційних листівок і приналежність до партії есерів-максималістів. Суд виправдав лише одного з арештованих – безпартійного Ігната Ахтирку [2, 22]. Шосткинська партійна організація есерів припинила своє існування. Поліція вела негласний нагляд за

**Фото Захара
Бондаренка(1886-1969).**

колишніми друзями каторжан, робила обшуки їхніх домівок за найменшою підозрою. Так ід час обшуку в хаті колишнього есера-максималіста Захара Бондаренка в селі Локотках поліція виявила лист із адресою когось із засуджених. За це Захар був позбавлений роботи писаря заводууправління та висланий із Шостки до В'ятської губернії, де мусив кілька років будувати залізницю.

Ольга. Київський військово-окружний виніс покарання Миколі у 8 років каторжних робіт, а Ользі – у 2 роки 8 місяців. Згорьовані суворим вироком суду, їхні батьки – гвардії полковник Віктор Олександрович Лишев та його дружина, незважаючи на протест дітей, вирішили шукати допомоги й заступництва у

Цікаво, що того ж невдалого для есерів 1908 р., 22 квітня, були засуджені й засновники шосткинської парторганізації есерів – брат та сестра Лишеви, Микола та

Ольга. Київський військово-окружний виніс покарання Миколі у 8 років каторжних робіт, а Ользі – у 2 роки 8 місяців. Згорьовані суворим вироком суду, їхні батьки – гвардії полковник Віктор Олександрович Лишев та його дружина, незважаючи на протест дітей, вирішили шукати допомоги й заступництва у

**Активісти 1905 року Фото з фондів
Шосткинського красназвочного музею**

"сильных мира сего". Батько написав листа до письменника Льва Толстого з проханням допомоги, а мати звернулася з "прошением на высочайшее имя" – до царя Миколи II. Проте клопотали вони марно, ніякого дива з пом'якшення вироку за приналежність дітей до "преступной", на думку царя, організації есерів не сталося [18, 94].

На фотографії 1925 р. зображені активісти шосткинських страйків 1905 р., зокрема більшовик Ткаченко Григорій Іванович (1) та есер Машицький Іван Іванович (2). Майже всі з активістів, хто дожив до 30-ої річниці страйків, були розстріляні під час доби "великого терору" в Україні 1937-1938 рр.

Література:

1. Высший подъем революции 1905-1907 гг. Вооруженные восстания. Ноябрь – декабрь 1905 г. // Документы и материалы. – Москва. – 1956. – Ч.III. Кн.1.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області, спр. П–1772.
3. Громадська думка. – №12. – К., 1906.
4. Державний архів Запорізької області. – ф.58. – Оп.1. – Спр. 4.
5. Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905–1906 гг. – Чернигов, 1925.
6. Кудінов Д.В. Краєзнавчі дослідження Селянського руху на Сумщині періоду першої російської революції // Сумський історико-архівний журнал. – № XV I – XVII. – 2012.
7. Кукарешников Д. Народный дом в Шостке // Советское Полесье, Шостка. – 1966. – 18 марта.
8. Мирошниченко М. Создание социал-демократической организации в Шостке // Советское полесье, Шостка. – 1965. – 13,14 августа.
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. 1906 г. Том 25. Отд.1. – СПб, 1908.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. 1906 г. Том 26. Отд.1. – СПб, 1909.
11. Революция 1905-1907 гг. на Украине // Сборник документов и материалов. – Киев. – 1955. – Т.2. Ч.1.
12. Стогнут Б. Как строили училище // Советское Полесье, Шостка. – 1991. – 7 декабря.
13. Стогнут Б. Максименко Василий Петрович // Советское Полесье. Шостка. – 1980. – 4 марта.

14. Стогнут Б. У истоков партии большевиков // Советское Полесье, Шостка. – 1973. – 12 января.
15. Стогнут Б. Ткаченко Григорий Иванович // Советское Полесье, Шостка. – 1980. – 21 марта.
16. Стогнут Б. Шостка в период первой русской революции // Советское Полесье, Шостка. – 1965. – 1 сентября.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.580. – Оп.2. – Спр. 30.
18. Толстой Л.Н. Письмо Стахович С.А., 10 мая 1908 г. // Л. Н. Толстой / Гос. лит. музей. – М.: Изд-во Гос. лит. музея, 1938. – [Т. I]. – С. 93–95. – (Летописи Государственного литературного музея; Кн. 12).
19. Яременко М.Ф. Сумщина пореформена. – Суми, 2002.

ВАСИЛИЙ ИВАНОВИЧ КЕБАДЗЕ – РЯДОВОЙ СОЛДАТ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Кебадзе М.

В статье рассказывается о жизненном пути грузинского рядового солдата Василия Ивановича Кебадзе. Анализируются его письма, которые он писал во время службы на Украине.

Вторая Мировая Война была широкомаштабной. В военном положении оказались все республики Советского Союза в их числе была и Грузия. Войну, навязанную Германией, советский народ воспринял как "Отечественную", так как каждый человек, каждая республика оказались под риском уничтожения. Люди, воюющие на фронте, понимали, что это война каждой республики за спасение своей Родины и единого союзного государства от фашизма, ведь в завоевательские планы вермахта были включены и, входящие в Советский Союз республики, что предвещало им фашистское иго.

На второй же день после объявления войны, в Грузии началась мобилизация. К 27 июня 1941 года (Германия напала на СССР 22 июня 1941 г.) из Грузии были посланы 6183 старших командиров, 7086 младших командиров, 68 385 рядовых солдат, вооружённым войскам были переданы 4 319 автомашин, 334

трактора, 18 226 лошадей и т.д., из состава запаса были призваны 1 206 женщин, в основном врачи, фельдшеры и медицинские сёстры.

Наше исследование касается одного грузинского рядового солдата Василия Ивановича Кебадзе. Он родился в селе Кондоли, Телавского района, был третьим ребёнком в семье Анны (Заалишвили) и Ваню Кебадзе (Тамара, Пируз, Василий, Вера и Маквала). После окончания школы он работал учителем математики в Напареульской сельской школе Телавского района. Данный факт подтверждается и письмом М. Чапашвили, датированным 17.10.39 г., который после начала войны был призван на фронт. У нас есть 25 личных писем Василия Кебадзе, 1 письмо представителя Напареульской школы М. Чапашвили и письма двух друзей. Первое датировано 12.12.39 г., а последнее – 27.11.41 г.

(Все письма хранятся в моей личной библиотеке. Василий Иванович Кебадзе мой предок, он брат моего деда – Пируза.). Несколько писем уже не читаются, т.к. написаны карандашом.)

Из письма, написанного 12.12.1939 года выясняется, что он недавно прибыл на фронт. Выписка из письма: "Дорогие мама и папа, 7 дней и ночей мы были в дороге, в течении этого времени я написал и послал вам 2 письма, одно – когда я приехал, а вторым будет это письмо." По нашим предположениям Василий Кебадзе должен был отправиться на войну в декабре 1939 года. Говорить подобное мы можем на основании последнего письма и письма М. Чапашвили, которое датировано 17.10.39 г., в котором мы читаем: "спешит, так как идёшь в армию, а если бы ты послал справку, то к ноябрю получил бы. . . (речь идёт о зарплате – подчёркнуто мной М.К.)

Ни в одном письме Василий Кебадзе не пишет о каких-либо проблемах на фронте, наоборот, он всегда сообщает, что ему хорошо. Предлагаем несколько выписок из его писем: "Если вы, папа и мама, спросите как я живу, то мне очень хорошо. Из Кондоли мы находимся вдвоём с Абашидзе, а Чарбадзе перевели из-за болезни, но мы все в одном городе". Данное письмо датировано 14.02.1940 годом. **"Дорогие родители! Наполненный огромным энтузиазмом, посылаю вам горячий привет... Родители, вы наверно меня ругаете по поводу того, что я опоздал с письмом.** Мы вновь сменили квартиру и поэтому не смог вовремя написать. Из Кондоли здесь только я, но нас много". Это письмо датировано 19.03.40 г.

Более того, он просит родителей не посылать ему денег, т.к. они нужнее сёстрам, которые ещё учатся: "Дорогие родители, не трогайте принесённых этим ребёнком денег, у меня деньги есть и

мне ничего не нужно, купили бы ребёнку на зиму что-нибудь. Девушку нужно хорошо одевать, она ведь должна выходить с товарищами куда-нибудь, а о покупке книг и тетрадей нужно думать заранее. (Речь идёт о его младших сёстрах – Вере и Маквале. Последняя скончалась 29 октября 2015 года, в возрасте 85 лет). Письмо датировано 08.06.40 г.

Всем известно, что человек на войне имеет множество проблем. Это не чувствуется в его письмах. Наоборот, он родителей призывает к спокойствию, укреплению семьи, образованию сестёр и настоятельно просит не высылать ему больше денег, потратить их на свои нужды и т.д.

И в конце мы хотим привести последнее письмо, в котором Василий Кебадзе говорит о высоких достоинствах и самопожертвовании Родине, оно датировано 27.11.1941 г. (это его последнее письмо, хранящееся у меня): "Полный горячей и восторженной любовью, приветствую вас, мои дорогие, старые и любимые родители. В первую очередь желаю вам здоровья и вечной жизни, что для человека становится важным и главным, все замыслы, запланированные вами на будущее, пусть беспрепятственно исполнятся. Мой сердечный и горячий привет дорогому брату и невестке, желаю вам здоровья и вечной жизни, дай бог, чтобы вы всегда на своём жизненном пути стояли твёрдо, честно и вместе преодолевали все сложности жизни. Дорогой привет: зятю Коле, сёстрам – Тамаре, Вере и Маквале. Всем желаю здоровья и долгой жизни. Дорогой и горячий привет: родителям невестки и её родне, двоюродному брату Алексею, дядям, начиная со старшего и кончая младшим дядей вместе со своими семьями, тётям со своими семьями, дедушке Шио и бабушке Даро, дяде Сандро с семьёй, тёте Нато с семьёй, сёстрам отца с детьми и зятьями, дяде Гио и Датие с семьями, и привет всем добрым соседям.

Конечно же, мои дорогие родители, мама и папа, а также брат, сёстры и остальные мои близкие родственники, вы интересуетесь новостями о сыне, потому что вы столько перенесли до моего возмужания – плакали при моём рождении, мучились пока кормили грудью. А теперь я вырос и пока никакой пользы вам не принёс. В настоящее время я хорошо себя чувствую, со мной всё в порядке, я не похудел и не поправился. Однажды я спрыгнул с аэроплана и свободно приземлился с парашютом. Нас готовят к тому, чтобы самолётом перекинуть в оккупированные врагом места и с тыла мы начнём стрелять, так сможем уничтожить врага.

Только трудно сказать вернусь ли я назад к вам, через месяц мы пойдём на фронт. Я командир. Мама, я ещё раз напоминаю, что вы много трудились из-за меня, много раз радовались и печалились из-за меня, и кто знает, сколько горьких слёз упадёт на родную мне грудь (в этих словах видна скрытая любовь к матери). Эх, мама, не печальтесь, думайте только о тех, кто остался у вас дома, считайте, что меня и не родили, а если же я вернусь – то какая радость вас ожидает. Не печальтесь, только прошу, если сможете свяжите или купите мне тёплые перчатки. И если сможете достать несколько рублей вышлите их, когда получите второе письмо. Я вам его скоро вышлю, если его не будет через две или три недели, то после этого письмо уже не высылайте, а если письмо будет в течении двух или трёх недель, то высылайте. Если напишете письмо, то сообщайте, что произошло за 5 месяцев, вот уже 6 месяцев ничего о вас не знаю. Значит, напишите всё, каков урожай, есть ли у вас хлеб. Прощайте мои родные родители! Прощайте. Василий"

Литература:

1. История Грузии (четырёхтомник) 1 т. XIX-XX вв., Тб., 2012.
2. Личные письма В. Кебадзе.

VASIL KEBADZE, THE PRIVATE SOLDIER OF WORLD WAR II

Associated Professor, Madona Kebabze

Resume

Vasil Kebabze, Anna (Zaalishvili) and Vano Kebabze's third child was born in Kondoli, Telavi Region. After school he became a math teacher at village-Nafareuli, Telavi Region. After war he became a recruit. 25 of his private letters, 1 to M. Dzapanashvili, school representative and 2 to his friend, are kept in my private library, as he was my ancestor, grandfather's brother. All these letters are dated from 12.13.39 to 227.11.41.

His letters show that he really served in Ukraine. He never reveals any regret or sorrow for being in the war; on the contrary he figures out that he is well, full of patriotism. Here are some extracts from his writing dated 14.02.40. "Parents, I am fine. Here is Abashidze from my village. Charbadze was taken to hospital, as he is ill, but we all are in the same

town", "Dear parents! Sending best regards, full of giant energy..... maybe you are cursing my wife and mother as I have not written to you for a long time, but the reason was that we have changed our living place. There are lots of Georgians here but nobody is from Kondoli" dated 19.03.40

УДК 34.08 (477.51) "18"

ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ ЖИТТЯ ЧИНОВНИЦТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII – XIX СТ.

Крупенко О. В., Солодка К. Ю.

В публікації досліджуються нормативно-правові акти Російської імперії, які регулювали життя чиновництва. З'ясовуються загальні норми поведінки держслужбовців в різних життєвих ситуаціях. Прослідковується еволюція від реформ Петра I і до кін. XIX ст. Встановлюються підстави та особливості вступу, проходження державної служби у XIX ст. Аналізуються наукові праці присвячені питанню законодавчої бази Російської імперії. Проводяться паралелі між законодавством XIX ст. та сучасним.

Ключові слова: закон, законодавство, чиновник, права, обов'язки.

Исследуются нормативно – правовые акты Российской империи, регулирующие жизнь чиновничества. Выясняются общие нормы поведения госслужащих в различных жизненных ситуациях. Прослеживается эволюция от реформ Петра I и до кон. XIX века. Устанавливаются основания и особенности вступления, прохождения государственной службы в XIX в. Анализируются научные работы посвящены вопросу законодательной базы Российской империи. Проводятся параллели между законодательством XIX века и современным.

Ключевые слова: закон, законодательство, чиновник, права, обязанности.

Legal – regulatory acts of the Russian empire, which regulated the lives of the officials, are investigated. General norms of the officials'

behavior in different vital situations are clearing up. The evolution of the reforms of Petro I is visual. Reasons and some peculiarities of joining and doing public service in XIX century are constituting. Scientific works which are dedicated to some questions of the Russian empire's legislative authority are analyzed. Some parallels between the legislative authority in XIX century and the up-to-day are carried out.

Key words: law, legislation, official, rights, obligations.

Постановка проблеми. В умовах розвитку державотворчих процесів у сучасній Україні зростає роль досліджень з історії держави та права, особливо тих аспектів, які безпосередньо пов'язані з проблемами сьогодення. У країні проходить адміністративна реформа, завдання якої зміцнення держави, забезпечення його демократичного, правового і соціального характеру, подолання негативних явищ у законодавчій базі. Тому для законотворців важливо звернути увагу і на іншу проблему – зміну правового становища державних службовців. Перед молодією українською державою постає нелегке завдання – створення ефективної та дієвої законодавчої бази у питанні розвитку чиновницького апарату.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Створення відповідної законодавчої бази стосовно держслужбовців, передбачає врахування сучасних надбань української правової науки, зарубіжного права, а також нормативно – правових документів, створених за часів існування Російської імперії. На нашу думку, врахування даних аспектів допоможе створити ефективну та дієву законодавчу базу, яка б регулювала питання взаємовідносин держави та чиновницького апарату. Це обумовлює актуальність даної роботи у теоретичному та практичному плані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання законодавчої бази про державних службовців XVIII–XIX ст. почало досліджуватися ще в дореволюційний час. А. Градовський [10, 11], у своїй роботі дає загальну характеристику поняття закону, етапів його створення, право ініціативи стосовно прийняття, юридичну силу законодавчих актів відносно інших нормативно – правових документів. Важливими напрацюваннями являються також роботи авторів І. Андреевського, В. Гессена, В. Григорьева, С. Корфа, В. Романовського [1; 9; 12; 19; 21].

У другій половині XX ст. починають друкуватися статті, монографії, які розкривали нові аспекти досліджень, дозволили поновому подивитися на дану проблематику. Зокрема, проблема

організації і правового регулювання державної служби часів Російської імперії присвячені праці Н. Єрошкіна та П. Зайончковського, Н. Устьянцева [14; 15; 25].

На сучасному етапі інтерес до законодавчих актів про державних службовців зростає. Заслугує на увагу дослідження М. Бармака [3], який детально аналізує законодавчу базу XVIII–XIX ст., робить власні висновки та проводить паралелі з сьогоденням. Серед інших науковців окреслене питання розробляють М. Афанасьєв, Р. Воробей, В. Дятлов, М. Ілюшенко, Р. Піхоя, А. Маркова та Ю. Федулов, В. Шандра, І. Шатохін та С. Шатохіна [2; 5,6,7; 13; 16; 17; 18; 26,27; 28].

Мета статті. На основі аналізу законодавчих актів кін. XVIII–XIX ст. дослідити аспекти життя чиновників у Наддніпрянській Україні.

Виклад основного матеріалу. Періодом, коли чиновник почав офіційно вважатися державним службовцем, ми вважаємо часи правління Петра I. Основні норми, що визначали відносини службовців із державою, встановив "Генеральний регламент" (1720 р.) [8]. Документ складається з передмови, 56 глав та роз'яснень іноземних слів, які увійшли до його складу. Він вимагав "вірності службі", відповідальності за доручену ділянку роботи, вирішення справ із позицій державних інтересів і відповідно до норм законів, "не по дружбі, або по ворожнечі, або через хабарі..." Нормативно – правовий акт встановлює 5 робочих днів на тиждень, вихідні – неділя та дні релігійних свят, хоча не для всіх класів службовців робочий тиждень носив однаковий характер. [8, с. 110–111]. Згідно з документом чиновники адміністративних установ усіх рівнів повинні були дбати про оформлення документів із дотриманням правил діловодства, представлення об'єктивної інформації, збереження державної таємниці. Щоб забезпечити чіткість, злагоженість та результативність дій персоналу апарату управління, "Генеральний регламент" рекомендував проводити засідання в органах влади та державних установах в діловому руслі, обговорювати питання порядку денного відповідно до правил організаційної культури, всебічно розглядати проекти і ухвалювати рішення, що відповідають державним інтересам [3, с. 50–51].

Статут застерігав від брутальності у поведженні з нижчестоящими службовцями, від використання тілесних покарань. У разі порушення цих вимог документ наказував карати "начальницьких осіб" штрафом. Будь – які службові чи організаційні порушення

повинні були розглядатися в юридичних органах, вирішуватися відповідними судовими інстанціями [3, с. 51].

Притік нових бюрократичних сил викликав створення бюрократичної ієрархії служилих чинів, юридично закріплених "Табелем про ранги..." 24 січня 1722 року. Документ замінив старий порядок обіймання постів в армії та державному апараті – за особистими заслугами, здібностями, досвіду, замінивши стару систему – за ступенем знатності [20, с. 77]. Нормативно – правовий акт, який проіснує у зміненому вигляді до початку ХХ ст. розроблявся декілька років. З цією метою були зібрані та досліджені аналогічні акти Англії, Данії, Пруссії, Швеції, Франції, Польського королівства та Венеціанської республіки. За основу було прийнято законодавство Данії (1699, 1717) та Пруссії (1705–1713). Відмінність полягала лише в тому, що в Англії та Данії чин отримували не лише посадові особи, але і володарі родових титулів (графи, барони), в Росії запроваджувалася інша практика – дворяни, щоб отримати певний чин повинні були вступати на службу.

У "Табелі про ранги" державна служба вперше чітко поділялася на військову й цивільну, а остання у свою чергу, на статську і придворну. Відповідно виділялися чини: військові, статські та придворні. Новий чиновний поділ впливав із принципу службової вислуги й змінив старий поділ дворян на чини думні (бояри, окольничі, думні бояри, думні дяки – усі вони засідали в Боярській думі – вищому дорадчому органі при царі), столичні (стольники, спальники), провінційні (дворяни і діти боярські по "городах", тобто по повітах). У Табелі про ранги службовці поділялися на дві групи: табельне чиновництво та канцелярські службовці. Усі чини поділялися на 14 рангів (класів), починаючи з XVI класу (нижчого) і закінчуючи I (вищим). У цілому чотирнадцять класів "Табеля про ранги..." охоплювали 262 посади. Призначення військових, військово – морських і цивільних чинів на службу відбувалося згідно з їх класом. Замість старого порядку заміщення посад в армії та державному апараті за ступенем знатності запроваджувався новий – за особистими заслугами, здібностями, досвідом [20, с. 220].

Відтепер, вступити на службу у цивільне відомство можна було на підставі трьох критеріїв: станового походження, віку, освітнім рівнем. За правом походження до цивільної служби мали право вступати: діти спадкових та особистих дворян, діти священно-служителів як православного так і уніатського походження, діти купців першої гільдії, а також діти канцелярських службовців, учених,

художників, які не мали чину. За правом походження на цивільну службу могли вступати у тому числі діти придворних службовців, пошталийонів, майстрів та підмайстрів фабрик [15, с. 24].

Табель встановлював 14 класів, які відповідали певним посадам. Для чинів, які стояли на найнижчому ступені чиновницької служби, виконували "технічну" роль, – канцеляристів, підканцеляристів – створювався певний інститут канцелярських службовців. Він являв собою початкову сходинку чиновницької служби. Найвищими трьома посадами визнавалися: канцлер, дійсний таємний радник, таємний радник. Вступ на службу до цивільного відомства тепер визначався за трьома принципами: походженням, віком, освітою [15, с. 24].

Уряд всіляко націлював службовців на виконання обов'язків і доручених їм справ відповідно до законодавчих актів. Наказом від 17 грудня 1722 р. Петро I вказував на пряму залежність результатів управління державою від неухильного дотримання чинних законів усіма громадянами і, в першу чергу державними службовцями. Поряд із вимогою "слухняності" чиновникам надавалося право опротестувувати ті розпорядження начальства, які не відповідали чи порушували закони. Про протиправні вказівки безпосередніх керівників чиновникам рекомендувалося доповідати вищому керівництву, а у разі відсутності чи неадекватної реакції вони могли звертатися напряду до генерал – прокурора Сенату і навіть до самого государя [3, с. 53].

Результатом реформ Петра I в галузі управління імперії стала система бюрократичних державних установ: Сенат, Синод, Кабінет та колегії в центрі, губернатори, провінційні воєводи, комісари та інші органи на місцях. Хоча основні кадри чиновників у цьому апараті займали поміщики – дворяни, це була "чиновницько – дворянська монархія" [20, с. 78].

Серед нормативно-правових документів важливе значення мають укази імператора та Сенату. Постанова "Про незволікання і правове здійснення справ" (1719 р.), персоналу державних установ давалася вказівка провадити справи відповідно до урядових розпоряджень. Окремо у документі наголошувалося на необхідність ефективної роботи суддів, протиправними діями вважалися не виконання положень указу, провадження судових справ з допущенням тяганини та несправедливих рішень [3, с. 52]. В указі від 17 грудня 1722 р. Петро I вказав на пряму залежність результатів управління державою від неухильного дотримання чинних законів усіма

громадянами і в першу чергу державними службовцями [3, с. 53]. У грудні 1765 р. Сенат видав указ "Про суттєві обов'язки всіх чиновників при виконанні посад своїх", спрямованого на ліквідацію серйозних недоліків у роботі адміністративних апаратів на місцях, засуджував формальне ставлення до службових обов'язків, підміну реальної роботи імітуванням виконання доручених справ [3, с. 54].

Отже, існування чиновництва як особливої групи населення і його правовий статус законодавчо почали оформлятися ще на початку XVIII ст. "Табель про ранги всіх чинів військових, статських і придворних..." встановлював три види державної служби – військову, цивільну та придворну. Відповідно до цього закону була введена єдина система чинів, номенклатура посад, їх рангування по кожному виду служби, розподіл по 14 класах, старшинство серед чиновників одного виду служби. Особливо важливо, що запроваджувалася не ієрархія чинів, а ієрархія посад. Саме посада ставала підставою для надання відповідного чину, а не навпаки.

Створюючи законодавчу базу імперська влада зіштовхнулася з іншою проблемою, яку за допомогою нормативно – правових актів не викоринити з реального життя, а саме, халатне ставлення до своєї роботи, невиконання та недотримання законів з боку державних службовців. Одержані із сенатських департаментів відомості показали, що протягом 20–30 рр. XIX ст. всього по імперії губернським правліннями не виконано понад 2700 указів. Проблеми сумнісного виконання своїх обов'язків державними службовцями неодноразово потрапляли в зону уваги самодержавців Російської імперії. Наприклад, дізнавшись про те, що деякі сенатори ігнорують свій обов'язок бути присутнім на засіданні у Сенаті у певні дні, Микола I видав розпорядження: "сенаторам збиратися беззастережно у вказані години за Регламентом, і про тих, хто цього не виконує, дізнавшись причину, доносити мені при щотижневих табелях" [3, с. 58].

Вищі інстанції імперії видавали безліч наказів, розпоряджень, інструкцій. Одним із найбільш значимих законодавчих актів другої половини XVIII ст. стало "Уложення для управління губерніями Всеросійської імперії" (1775 р.), яким було покладено початок реорганізації системи місцевого управління. Згідно нього вводився новий адміністративно – територіальний поділ, в основу якого був покладений демографічний принцип – чисельність населення, яке обкладалося податками. Замість 23 виникало 50 губерній з числом жителів від 300 до 400 тис. Дві-три губернії об'єднувалися в

намісництва, на чолі з намісником. Він був головою намісницького (губернського) правління, до якого входили губернатор та два радники. Намісник та губернатори призначалися на посади імператором, радники – Сенатом. Відтепер, головним адміністративним органом в губернії ставало губернське правління, яке отримувало усю повноту виконавчої влади [17, с. 100]. "Жалувана грамота дворянству" надавала право дворянству служити або не служити у цивільній та військовій службі за своїм бажанням [17, с. 105]. Однак, у цьому документі було записано, "що будь – який благородний дворянин зобов'язаний за першим покликом самодержавної влади не жаліти ні праці, ні життя для служби державної" [3, с. 90]

Як бачимо, з територіальним розширенням держави і ускладненням управління нею збільшувався й апарат чиновників. Губернська реформа Катерини II супроводжувалася кількісним зростанням корпусу державних службовців, а "Жалувана грамота дворянству" фактично поклала початок допуску до цивільної служби представників із нижчих прошарків населення. Законодавець починає приділяти увагу й іншій важливій проблемі – покарання за халатне ставлення до своєї роботи, встановлює санкції за дані проступки.

На початок XIX ст. чиновник, який мав освіту, було явищем доволі рідкісним. А. Градовський з цього приводу зазначав: "Наше законодавство не знає освітнього цензу, необхідно створити умови не для пільг, а для освіти, необхідної для кожного, хто бажає вступити на цивільну службу" [4, с. 133]. Шукати рішення даної проблеми влада почала на початку XIX ст. Наказом від 24 січня 1803 р. "Про устрій училищ" йшлося: "Ні в якій губернії з плином 5 років ніхто не буде призначений на цивільну службу, яка вимагає юридичних та інших знань, не закінчивши навчання в державному чи приватному училищі" [15, с. 30]. Наказом 1809 р. "Про правила надання чинів у цивільній службі і про випробування в науках для призначення в Колезькі Асесори та Статські Радники", було прописано, щоб отримати чин колезького асесора (8-й клас), претенденти повинні пред'явити свідоцтво про закінчення одного з російських університетів або про успішне складення екзаменів із предметів по університетській програмі: "ніхто не буде переведений у чин Колезького Асесора, хоч би і вислужив визначену кількість років у Титулярних Радниках, якщо понад відмінні схвалення свого начальства, не пред'явить свідоцтво від одного з існуючих в Імперії університетів, що він навчався в ньому з успіхом наукам, цивільній

службі властивим або, що представши на випробування, заслужив на ньому схвалення в своєму знанні" [3, с. 98]. Ті, хто уже був у чині колежського асесора, повинні були скласти екзамен для отримання чину статського радника. [15, с. 30].

Наказ "Про канцелярських службовців цивільного відомства" встановлювалося чотири категорії осіб, які користувалися правом державної служби. Перша – спадкові дворяни, друга – діти особистих дворян, купців першої гільдії, духовенства, третя – діти нижчих канцелярських службовців, які не мали класних чинів, четверта – ті, що не мали права на цивільну службу, але були прийняті на неї до видання вказаного закону. Для отримання першого класного чину для кожної категорії встановлювалися різні терміни вислуги – 2, 4, 6, і 12 років. [20, с. 221].

Велике значення для формування службової відповідальності як професійної риси чиновництва мали розпорядження імператора Олександра I, Державної ради, Сенату, комітету міністрів. Зокрема, "Про викорінювання хабарництва" (1802 р.), "Про заборону приносити дарунки начальникам губерній і іншим чиновникам" (1812) [3, с. 188]. При Миколі I суттєво продовжилась діяльність у даному напрямку врешті, імперія отримала 1845 р. повноцінний кодекс "Укладення про покарання кримінальні й виправні". Тексти його статей склалися на основі тодішньої адміністративно-судової практики й узагальнено відображали дійсність у певній системі координат. Із одного боку, вони відштовхувалися від існуючих реалій, а з іншого – виписували ті вимоги, за якими держава отримувала б бажане, – стабільність і порядок. Посадові особи повинні були сприйматися на місцях як представники верховної влади і вже тому не мали права чинити незаконні дії. У нормативно – правовому акті вперше посадові проступки відокремлювалися від інших правопорушень і для них запроваджувалися спеціальні покарання, зібрані у п'ятому розділі "Про злочини і провини на службі державній і громадській" [22, с. 224–251]. Всього їх було названо дев'ять: звільнення зі служби, усунення з посади, не зарахування до вислуги певного часу перебування на службі, відрахування із жалування, переміщення на нижчі посади, догани і зауваження (суворі, з внесенням і без внесення запису до послужного списку).

Порушення на державній службі поділялися на злочини та проступки. Найжорстокіше покарання – позбавлення станових прав та заслання на каторжні роботи від 10 до 12 років отримували ті, хто не виконав височайших указів. Права на службу й обіймання посад не

дозволялося тим, хто не реалізував указів Сенату, а за не втілення розпоряджень інших установ – отримували суворі догани або ж з їх окладів вираховувалося жалування від трьох місяців до одного року. У XIX ст. уже гостро постала така проблема як перевищення влади та посадова бездіяльність. Це означає, що перевищення влади каралося жорстокіше за бездіяльності, і чиновнику загрожувала вища міра покарання або ж заслання до двох років [22, с. 264–309].

Інструкція "Про порядок провадження справ у казенних палатах", видана у вересні 1831 р. Державною радою, передбачала створення у казенних палатах господарського, казначейського, контрольного та інших відділів. Головою губернської казенної палати ставав віце-губернатор. Згідно з інструкцією він зобов'язаний був контролювати і щомісячно перевіряти правильність ведення справ у відділах. Якщо чиновник неналежно виконував свої обов'язки, інструкція передбачала ймовірність передачі справи до суду [3, с. 59]. Стосовно роботи урядових органів Російської імперії з кадровим резервом, найбільшої уваги заслуговує наказ Сенату "Про кандидатів на губернаторські місця" (грудень 1841 р.). Згідно з документом на державному рівні було визнано необхідність професійної підготовки чиновників до майбутньої посади [3, с. 61].

Таким чином, держава починає чітко відбирати кандидатів на державні посади, встановлює обов'язкову вимогу мати освіту, а законодавство відходило від практики відбору за майновим цензом і надавало перевагу кваліфікованим кадрам. Щоб подолати проблему хабарництва, створюються відповідні нормативно-правові акти, у яких встановлювалися санкції за дані проступки.

Непересічним державним діячем, ученим, теоретиком держави і державного управління був М. Сперанський. Саме його погляди стали основою для подальшого реформування державного управління. "План загального державного утворення" характеризує поняття закону, визначає необхідність їх у державі. Державний діяч наголошував, що головним принципом державної служби повинна стати залежність у набуванні чинів і знань не від статусу дворянина, а залежність самого дворянина від державної служби. З часом, станові рамки, щоб займати певні посади розширилися, пов'язано це було з дозволом вступати до лав університету за уставом 1804 та 1835 років [15, с. 25].

Наказ від 6 серпня 1809 року "Про правила допуску в чини за державною службою та про випробування у науках для допуску в колежські асессори та штатні радники", у якому говорилося, що ніхто

не буде допущений до чину, якщо він окрім необхідної вислуги за роками та гарних відгуків керівництва не пред'явить свідоцтва про навчання в університеті. Тут же наводилася програма іспитів, які мали здавати чиновники [15, с. 30]. Дане розпорядження викликало буквально жах у чиновництва та ненависть до його автора М. Сперанського [15, с. 31]. Остаточо даний наказ був відмінений у 1834 році, коли було видано "Положення про порядок допуску в чини за державною службою" [15, с. 33]. Держава була зацікавлена у тому, щоб на державну службу залучалось якомога більше людей. Надавалися пільги, такі як прогінні гроші на переїзд, житло, відповідними надбавками до зарплатні, пенсіями. Видаються численні накази, розпорядження, які вимагали, щоб кожен чиновник мав відповідну освіту.

Судова реформа 1864 р. мала на меті унезалежити судову владу від адміністративної та запровадження рівності перед законом, адже як виявилось з часу прийняття "Уложення..." зловживання та корупція чиновників не зникли. У статуті кримінального судочинства з'явився окремий розділ, у якому по новому розглядалось, як же саме повинна відбуватися служба чиновників. Покарання або ж стягнення поділялися на дві категорії: ті, що накладалися безпосереднім начальством (зауваження, догани) і ті, що схвалювалися керівництвом відомства (відрахування коштів із жалування, пониження і позбавлення посад, семиденний арешт), всі інші – через суд. В окружному суді, розглядалися справи чиновників 14–9 класу та канцелярських службовців (не табельних чиновників), а справи чиновників 8–5 класів розглядалися судовими палатами. Їх юрисдикція поширювалася на голів та членів земських управ та зібрань, а також на присяжних засідателів. Як відомо, окружні суди обслуговували населення кількох повітів, а судові палати кількох губерній. Чиновники судових установ також підлягали адміністративним стягненням і судовому переслідуванню. справи присяжних засідателів розглядалися в окружних судах, секретарів та їх помічників – у судовій палаті, засідателів – у цивільному департаменті Сенату. справи посадовців 5 і вище класу та голів і членів судових палат, прокурорів та їх заступників розглядалися касаційними департаментами Сенату. Верховному карному суду ставилось завдання з'ясовувати посадові злочини, скоєні високопоставленими сановниками: членами Державної ради, міністрами і головноуправляючими окремими частинами [27, с. 11].

Отже, у XVIII – першій половині XIX ст. була створена система нормативно – правових документів, яка забезпечувала юридичну відповідальність посадовців за неправомірні дії. Переліки посадових проступків та злочинів вміщували базові нормативно – правові акти про державну службу, регламенти міністерств і відомств, статuti цивільного та кримінального судочинства тощо. Розробка даних законодавчих документів, ознайомлення кожного чиновника із системою стягнень і покарань за правопорушення склали важливий елемент утвердження механізму підвищення відповідальності при виконанні державними службовцями їх посадових обов'язків.

До другої чверті XIX ст. у Російській імперії виникла необхідність узагальнення та видання всіх законодавчих актів, які стосувалися роботи органів влади. У 1832 р. у світ вийшло перше видання "Зводу законів Російської імперії" в 15 томах. Структура "Зводу Російської імперії" була розроблена М. Сперанським. Законодавство про державну службу було виділено в самостійний третій том – "Звід статутів про службу цивільну", у який були включені наступні статuti про цивільну службу "Статут про службу за призначенням від Уряду" (створений на основі "Положення про канцелярських службовців") книга перша, "Статут про Пенсії й Одноразові допомоги" книга друга, "Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях Західних і Царства Польського" книга третя, "Статuti емеритальних кас цивільного відомства" книга четверта [3, с. 63–65].

Дія "Статуту про Службу за призначенням від Уряду" поширювалася на всіх державних службовців, за винятком цивільних чиновників військового і морського відомства. "Статут про службу за призначенням від Уряду" встановлює правила прийняття у цивільну службу, призначення на посади, надання чину, надання відпусток. Нормативно – правовий акт складається з п'яти розділів. Перший "Про прийняття на цивільну службу і призначення на посади" складається з шести глав та вміщує 242 статті [23, с. 1–53]. Розділ визначає умови вступу на державну службу, порядок реалізації цього права особами різних станів та з різною освітою. Наприклад, забороняється вступати на цивільну службу іноземцям, окремим групам купців та їх дітей, осіб які вийшли з оподаткованих станів, євреям, однак ст. 40 встановлює якщо євреї мають науковий ступінь доктора, магістра або ж кандидата, то вони допускаються на службу у всі цивільні відомства. Священникам які добровільно зняли з себе

духовний сан, служителі церкви після зняття з себе духовного сану повинні чекати шість, десять або двадцять років, особи які не досягли 14-річного віку теж не могли ні за яких умов бути прийняті на службу (дозволялося вступати на службу з 16 років) [23, с. 3–7].

У документі перечислюються ВУЗИ після закінчення яких надавалися особливі умови вступу на цивільну службу. Наприклад, після закінчення Харківського Технологічного інституту ім. імператора Олександра III та Київського Політехнічного інституту імператора Олександра II випускники при влаштуванні на державну службу отримували наступні чини: випускникам відмінникам надавався чин десятого класу, випускники які особливо нічим не відзначилися отримували чин 12 класу [23, с. 32].

Другий розділ "Про надання чинів" розкриває умови і порядок надання чинів у різних відомствах цивільної служби [23, с. 41]. Третій розділ "Про загальні плани і обов'язки цивільної служби" встановлює права та обов'язки державних службовців та членів їхніх сімей [23, с. 99–129]. Четвертий розділ "Про звільнення у відпустки, від посади і від служби" розглядає права службовців на звільнення, категорії осіб, що мають право просити звільнення, процедуру і умови звільнення з посади та зі служби [23, с. 129–136]. Інстанція яка надає відпустки, відповідно до статті 762, повинна враховувати декілька факторів, а саме: щоб один і той же чиновник не користувалися відпусткою занадто часто; щоб на місці роботи завжди залишалася достатня кількість чиновників; щоб ні в якому разі відсутність конкретної людини не впливали негативно на роботу інстанції; щоб у певних інстанціях на місцях ніколи не було звільнено більше одного працівника; якщо прохання про відпустку подає декілька чоловік то перевага повинна бути надана найстаршому [23, с. 130]. У разі прострочення вказаних строків відпустки, стаття 769 встановлює покарання, чиновник повинен виплатити грошову суму за кількість днів які пропустив. Звільнення передбачалося якщо чиновник пропустив цілих чотири місяці роботи без законних на те причин. Стаття 770 конкретизує причини які вважаються вагомими причинами, які можуть бути прийняті як оправдання пропущених днів роботи: хвороба, арешт, неявка на роботу через іншу особу, втрата здорового глузду, стихія, смерть родичів, або ж інша вагома причина, яку начальство визначить як вагому [23, с. 131]. П'ятий розділ стосується актів службового стану [23, с. 136–179].

"Статут про пенсії та одноразові допомоги" складається з п'яти розділів та вміщує в собі 758 статей [23, с. 180–330]. Законодавці щоб

заохотити осіб до цивільної служби гарантували чиновникам пенсійне забезпечення та одноразові допомоги. Нагородою за працю на державній та цивільній службі, говориться в статуті, окрім почестей та окладів встановлюються – пенсії та одноразові допомоги за довгочасну та корисну для держави роботу на службі, допомоги надається не за вислугою років а за особливі заслуги у виконанні роботи [23, с. 180]. Стаття 6 статуту, передбачає ряд чинників за яких службовець покидаючи службу у цивільному відомстві має право отримати одноразову допомогу: тяжка або невиліковна хвороба, хвороба внаслідок тяжкої роботи на службі. Якщо чиновник згодом стане здоровим та зможе повернутися на службу то вдруге він уже не має права просити подібну допомогу від держави [23, с. 181]. Законодавство також намагалося всіляко підтримувати вдів та дітей померлих чиновників, якщо їхній чоловік або ж батько помер на службі, але отримав право на вислугу [23, с. 185]. Назначалися і пожиттєві пенсії, зокрема, ст. 41 говорить, що діти чиновників які після смерті батька знаходяться у великій бідності, мають невиліковну хворобу внаслідок якої не можуть заробляти собі на хліб мають право на державну пенсію. Встановлювалися і виключення відповідно до яких діти не мали права отримувати у разі смерті батька пенсію, це зокрема – досягнення особою чоловічої статі 17-річного віку, а дівчиною 21 року, сини які вступили на службу в заклад, який утримується за рахунок казенних коштів теж не мали права отримувати батьківську пенсію [23, с. 186]. Нарахування пенсії проходилося за принципом верховенства на службі. Відповідно до статті 53 якщо чиновник обіймав посаду менше п'яти років то йому, відповідно до пенсійних розрядів, присвоювалася пенсія нижчих посад [23, с. 186].

Отже, в Російській імперії вперше з'являється кодифікований кодекс регулювання життя чиновництва. "Устав про цивільну службу" вбирає в себе всі найголовніші нормативно-правові акти у сфері життя чиновництва.

Потреба забезпечити якнайефективнішу реалізацію державної політики на всій величезній території держави, особливо в тих адміністративних одиницях, які були включені у склад імперії порівняно пізніше, зумовила розробку "Положення про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також: у губерніях Західних і Царства Польського" [3, с. 67]. Положення складається з 3 розділів та вміщує 56 статей [23, с. 330–340]. Для цивільних службовців за "Положенням про особливі переваги ци-

вільної служби" передбачалися наступні пільги: подорожні (прогінні) гроші, допомоги на прийом і обзаведення у розмірі річного розміру жалування, допомога на виховання дітей, відпустки із збереженням утримання тривалістю від чотирьох до шести місяців, надбавки до утримання у розмірі 20–25% за вислугу п'яти, десяти і п'ятнадцяти років [3, с. 67–68].

Висновки. Отже, починаючи від нормативно-правових актів виданих за часів правління Петра I, в імператорській Росії було накопичено багатий досвід правового регулювання державної служби. Право державної служби виділилося в окрему самостійну галузь публічного права. Відповідно всі вищеназвані законодавчі акти стали основою для регулювання діяльності цивільних службовців проіснувавши з деякими змінами та доповненнями до 1917 р. Заложивши фундамент за часів Петра I, чиновницький апарат почав розростатися та йти в ногу з часом. Проявлялося це перш за все, у законодавчому закріпленні вимоги мати освіту, у розі її відсутності, держава забезпечувала держслужбовцям проходження спеціальних курсів в університеті. По-друге, законодавець чітко став усвідомлювати важливість виділення окремого законодавства про покарання держслужбовців, що свідчить про те, що чиновництво стає важливим для існування держави. Бути чиновником, за законодавством Російської імперії стає престижно – отримання пенсій, соціальний захист (допомога дітям, дружині чиновника у разі втрати годувальника), відпусток, житла. Від чиновника починають вимагати правильного ведення діловодства, негайного виконання всіх законів, повагу до кожної людини незалежно від її станового походження. Створюється "Устав про цивільну службу" який вбирає в себе всі аспекти регулювання життя чиновництва – покарання за правопорушення, забезпечення пенсіями і т. д. Важливим є також ті законодавчі акти, які вимагали кожному чиновнику мати освіту, звертали увагу не лише на станове походження людини але і на її розумові здібності.

Література:

1. Андреевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах. – С-Петербург, типог. Эдуарда Праца, 1864 г. – 156 с.
2. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в

современной России. – 2-е изд., доп. – М.: Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с. – (Серия "Монографии", выпуск 9.)

3. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. – 288 с.

4. Бугаева С. Я. Устав о службе: к истории формирования профессий в России // Документ. Архив. История. Современность: сб. науч. тр., Екатеринбург, 2001. – с. 131 – 138.

5. Воробей Р. В. Система місцевих органів влади та управління в другій полов. XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) – Чернігів: КП видав. "Чернігівські береги" – 2004. – 104 с.

6. Воробей Р. Историко- теоретичні проблеми самоврядних структур та їх взаємодія з органами виконавчої влади в Чернігівській губернії др. пол. XIX ст. // Вісник НАДУ. – 2003. – №4. – с. 431–436.

7. Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та правління в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. – Чернігів: КП "Вид – во "Чернігівські береги", 2009. – 354 с.

8. Генеральный регламент // Реформы Петра I. Сборник документов. Сост. Лебедев В. И., – М., Гос. соц.-эк. изд – во, 1937, – с. 108 – 135.

9. Гессен В. М. Вопросы местного управления / В. М. Гессен. – СПб. : Тип. и лит. А. Е. Ландау, 1904. – 235 с.

10. Градовский А. Д. Начала русского государственного права: Ч.2, Органы управления. – СПб., 1907 г. – 580 с.

11. Градовський А. Д. Начало русского государственного права. Т.1 – С.-Петербург.: Типографія М. Стасюлевича, 1875. – 436 с. ві

12. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II. – СПб., 1910. – 387 с.

13. Дятлов В. А. Происхождение и образование как факторы социальной мобильности провинциального чиновничества Российской империи в половине XIX века (на примере Пензенской и Саратовской губерний) // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – с. 605 – 608.

14. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высшая школа, 1968. – с. 368.

15. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.,: "Мысль". – 1978. – 388.

16. Илюшенко М. П. История делопроизводства в дореволюционной России. – М., 1993.

17. История государственного управления в России // под общей ред. Пихоя Р. Г. – М., 2003. – 388.

18. История государственного управления в России: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям, по специальности "Государственное и муниципальное управление" / Под ред. А.Н. Марковой, Ю.К. Федулова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 319 с. – (Серия "Государственное и муниципальное управление").

19. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855. – СПб., 1906. – 720 с.

20. Летучий Д. Стилї управління державними службовцями в Україні напр. XVIII – на поч. XX ст. // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – вип. 2 (17). – с. 219 – 225.

21. Романовский, В. Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 1911. – 453 с.

22. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX века, под ред. О. И. Чистякова – М., 1988. – 432 с.

23. Свод законов Российской империи. Т.3 Свод уставов о службе гражданской, под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского., изд. "Русское Книжное Товарищество "Деятель" – СПб., 1912 г.

24. Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных // Российское законодательство X – XX вв.: в 9 т., Т.4. Законодательство периода становления абсолютизма., Отв. ред. А. Г. Маньков. – М., Юридическая литература, 1986. – с. 56–66.

25. Устьянцева Н.Ф. Институт мировых посредников в системе государственного строя России (формирование и компетенция) / сбор. науч. труд. "Государственный строй и политико – правовые идеи России втор. полов. XIX ст.", – Воронеж.: изд. Воронежского универ., 1987. – с. 24–33.

26. Шандра В. С. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії // УІЖ. – 2013. – №6. – с. 92–111.

27. Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – №22. – с. 5–13.

28.Шатохин И. Т., Шатохина С. Б. Российское дворянство и государственная служба в XIX – начале XX вв. // Научные ведомости, 2014. – № 21 (192). – с. 106–110.

МОЛОДЬ НА РИНКУ ПРАЦІ

Пахомова Т. М.

В публікації визначено причини та фактори, які формують рівень безробіття в Україні. За статистичними даними проведено аналіз динаміки рівня безробіття молоді та причини незайнятості. Запропоновано заходи для вирішення проблеми безробіття.

За даними Державної служби статистики у I півріччі 2015 року рівень зайнятості серед осіб у віці 25-29 років становив 71,7% та був вищим, ніж в середньому серед всіх вікових груп (56,5%), а серед осіб віком 15-24 роки цей показник склав лише 28,1%. Низький рівень зайнятості таких осіб обумовлений тим, що молодь у такому віці навчається та не має стійких конкурентних переваг на ринку праці.

Рівень безробіття, визначений за методологією Міжнародної організації праці (МОП) серед молоді у віці 25–29 років у I півріччі 2015 року становив 11,6%. Серед осіб у віці 15–24 роки цей показник становив 21,3% та був більш як удвічі вищий, ніж цей показник серед всіх вікових груп. Високий рівень безробіття обумовлений тим, що значна частина молодих людей не має необхідних професійних навичок і досвіду роботи.

У середньому по країнах ЄС рівень безробіття серед молоді у віці 15-24 роки становив 20,6%.

Відповідно до Закону України "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні", до молоді відносяться громадяни України віком від 14 до 35 років.

У січні-вересні 2015 року статус безробітного у державній службі зайнятості мали 503,5 тис. осіб у віці до 35 років.

Серед безробітних у віці до 35 років, зареєстрованих у державній службі зайнятості, які мали професійний досвід, станом на кінець вересня 2015 року:

кожний п'ятий раніше працював в оптовій та роздрібній торгівлі, у сфері державного управління й оборони – 15,4%; у

переробній промисловості працювало 14,6% молодих осіб; у фінансовій та страховій діяльності – 9,6%, у сільському, лісовому та рибному господарстві – 8,2%.

Для подолання проблеми безробіття, зокрема серед молоді, державною службою зайнятості здійснюються заходи активної політики сприяння зайнятості населення: надання інформаційних, консультаційних та профорієнтаційних послуг, створення банку вакансій та пошук підходящої роботи, сприяння в працевлаштуванні громадян, у тому числі шляхом організації підприємницької діяльності, організація професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації безробітних, організація і фінансування громадських робіт, виплата допомоги по безробіттю.

За направленням служби зайнятості у січні-вересні 2015 року знайшли роботу 235,4 тис. осіб молодих громадян, в тому числі 142,8 тис. безробітних.

Серед молодих осіб, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню (молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах; яка звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби, і яка вперше приймається на роботу) державною службою зайнятості у січні-вересні 2015 року на перше робоче місце працевлаштувалися 2,8 тис. безробітних.

Крім того, при наданні молодій людині першого робочого місця роботодавцю компенсуються фактичні витрати в розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за відповідну особу. У січні-вересні 2015 року з наданням компенсації роботодавцям працевлаштовано 187 безробітних з числа молоді, яка вперше приймається на роботу та має додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню.

Для розвитку й підтримки підприємницької ініціативи серед безробітних, державною службою зайнятості здійснюється фінансування виплати допомоги по безробіттю одноразово для організації підприємницької діяльності.

Протягом січня-вересня 2015 року організували підприємницьку діяльність за рахунок виплати допомоги по безробіттю одноразово 6,6 тис. молодих осіб.

З метою професійного самовизначення, підвищення якості та конкурентоспроможності національних кадрів, збалансування ринку праці та ринку освітніх послуг, профілактики безробіття, державна служба зайнятості надає профінформаційні та профконсультаційні

послуги.

Профорієнтаційними послугами у січні-вересні 2015 року було охоплено 678,5 тис. осіб у віці до 35 років, у т.ч. 445,3 тис. безробітних. Крім того, профорієнтаційні послуги отримали 741,4 тис. осіб, які навчаються в навчальних закладах різних типів.

Професійне навчання протягом січня-вересня 2015 року проходили 56,5 тис. безробітних, у віці до 35 років.

Державна служба зайнятості надає можливість тимчасового працевлаштування як безробітним, так і особам зайнятим трудовою діяльністю.

Так, однією з дієвих форм матеріальної підтримки безробітних, надання можливості закріплення на робочому місці – є організація громадських та інших робіт тимчасового характеру. Протягом січня-вересня 2015 року у таких роботах взяли участь 56,2 тис. молодих осіб, зокрема 54,7 тис. безробітних.

Головними причинами високого рівня безробіття є такі: спад економіки і відповідне скорочення сукупного попиту на робочу силу; структурні зрушення (міжгалузеві, внутрішньогалузеві, регіональні); рух робочої сили (професійний, соціальний, регіональний).

Значної шкоди Україні завдала світова фінансова криза.

Що стосується питання стану зайнятості населення в галузях, то в даний момент страждають експортно-орієнтовані галузі економіки: виробництво мінеральних добрив, сільське господарство (у зв'язку із зниженням цін на зернові із-за хорошого урожаю цього року у всьому світі), металургійна галузь. Навіть в умовах кризи продовжує розвиватися вітчизняний транзитний бізнес. Через Україну йде велика кількість вантажів, і це саме та галузь, в якій зараз варто шукати роботу. Робота в Україні – свого роду чинник ризику: якщо ви працюєте на вітчизняну компанію, ви одними з перших підпадаєте під ризик звільнення. Тому що все взаємозв'язано в економіці, відбувається ланцюгова реакція кризи: банки мають борги, але не мають грошей і довіри кредитувати підприємства, підприємства-експортери не дають достатньої кількості валюти для забезпечення внутрішнього ринку країни. Перше веде до зупинки виробництва на підприємствах з поганим управлінським апаратом. Друге – до штучного напруження інфляції усередині країни, що впливає на решту всіх компаній, примушуючи їх підвищувати ціни на свою продукцію. Завищені ціни зменшує кількість споживачів, здатних купити товар. Перші ознаки кризи у вітчизняних компаніях можна спостерігати вже сьогодні. Деякі організації скорочують 40–60%

чисельності свого персоналу. В першу чергу, скорочують свої штати девелоперські компанії, фінансові інститути, банківські установи, холдинги. Так само є компанії, які використовують економічну кризу з метою позбавитися від "роздутого" кадрового штату. Наступними кого торкнулась криза були будівельні і ріелторські контори. У будівельній галузі персонал залишився без роботи із-за застою на ринку нерухомості і заморожених проектів нових будівництв. Багато будівельних фірм відправили свої бригади, а разом з ними і технічних будівельних спеців (інженерів, проектувальників), в безкоштовні відпустки. Потім хвиля звільнень почалася в масовому масштабі. Починаючи від хатніх робітниць і до банківських службовців. Так зниження об'ємів споживчого кредитування привело до падіння продажів в магазинах електроніки і побутової техніки. Найбільші торгові мережі буде звільнено не менше 20–30% співробітників. "Під роздачу кризи", перш за все, потрапили продавці-консультанти і касири. Більш менш на ринку праці ситуація залишалась стабільною для ІТ-спеціалістів, програмістів, системних адміністраторів, менеджерів з продажу. Їм повезло більше, на противагу від маркетологів і піарників. Але, на сьогоднішній день ринок ІТ фахівців вже насичений. Кількість резюме в області "Страхування" виросло на 84%, "Юристи" – майже на 48%, "Будівництво і нерухомість" – 60%. Сьогодні в галузі будівництва вже налічують 100 тис. безробітних тільки в Києві. Попри фінансову кризу, яка призвела до скорочень з робочих місць працездатного населення, попит на низку спеціальностей в Україні залишається. Адже кризові менеджери чи то менеджери з продажів зараз, як ніколи затребувані. Однак здебільшого нині власники підприємств вимушені через різке падіння доходів відправляти частину працівників у неоплачувані відпустки, переводити їх на неповний робочий день або ж і звільняти. Згідно з даними останнього моніторингу Міністерства праці та соціальної політики, з 12 мільйонів зайнятого населення у режимі неповного робочого дня працюють 82 тисячі осіб, а ще близько 22 тисячі – змушені бути піти у відпустку. Що ж до рівня безробіття, то він, за прогнозами відомства, може зрости до 8% [6].

В умовах такого масштабного безробіття виникає необхідність як розроблення державних програм щодо захисту працездатного населення, так і пошук самими працівниками та працедавцями шляхів зниження рівня безробіття. Так Верховною Радою України був прийнятий Закон "Про внесення змін в деякі закони України відносно зменшення впливу світової економічної кризи на сферу зайнятості

населення"[7]. Відповідно до цього закону в умовах виникнення страхового ризику Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України (далі – Фонд) на випадок безробіття може здійснювати заходи, направлені на попередження настання страхових випадків, у межах засобів, передбачених бюджетом Фонду. До цих заходів належать: – фінансування витрат роботодавця на оплату праці працівників, які з метою запобігання вивільненню тимчасово переводяться за їх згодою на іншу роботу (до 6 місяців протягом року); – фінансування витрат працедавця на професійну перепідготовку чи підвищення кваліфікації працівників, відносно яких є загроза вивільнення через реорганізацію чи перепрофілювання підприємства, тимчасову зупинку виробництва, за умови збереження за працівниками робочого місця; – інші профілактичні заходи, визначені правлінням Фонду.

У таких умовах політика держави на ринку праці має бути спрямована на скорочення рівня безробіття, тобто забезпечення можливості реалізації своєї трудової активності всім громадянам [3, с. 6]. Оскільки головною причиною безробіття є незбалансованість попиту і пропозиції робочої сили, саме тому потрібно втілювати в життя активну політику, яка складається із заходів, спрямованих на:

- збільшення попиту на робочу силу з боку як державного, так і приватного сектора економіки;
- підвищення конкурентоспроможності робочої сили та забезпечення відповідності робочої сили і робочих місць;
- вдосконалення процесу працевлаштування.

Поряд із цим пасивна політика на ринку праці спрямована на підтримку доходів населення у випадку втрати роботи і фінансується із спеціальних фондів.

Ступінь негативного впливу безробіття на стан у країні залежить від конкретних параметрів економічної ситуації. Щоб оцінити ступінь цього впливу, доцільно провести дослідження економічних і соціальних наслідків безробіття:

- скорочення обсягів виробництва валового національного продукту;
- зниження податкових надходжень до державного бюджету;
- зростання витрат на соціальну допомогу безробітним;
- знецінення наслідків навчання;
- масова дискваліфікація;
- посилення соціальної напруженості;
- зниження трудової активності [8, с. 112].

Саме тому, це проблема, яку потрібно вирішувати і яка потребує глибокого наукового аналізу та вироблення на цій основі практичних рекомендацій, які можуть використовуватися для розробки і реалізації ефективної соціально-економічної політики, направленої на забезпечення продуктивної зайнятості економічно активного населення країни, зменшення рівня безробіття до мінімального соціально-допустимого рівня.

Таким чином, можна запропонувати такі заходи, щодо зменшення рівня безробіття в Україні:

- зниження податків для підприємств, за умови збереження робочих місць (для компенсування витрат на прийом нових працівників);

- надання державою пільгових кредитів для виплати зарплати додатково зайнятим на виробництві, які за розміром будуть дорівнювати зарплаті;

- створення нових робочих місць, за рахунок взяття кредитів для технічного переобладнання і розширення підприємств;

- створення центрів навчання молодих людей тим професіям, шанси на зайнятість у яких найбільш високі;

- забезпечення спеціальними службами зайнятості перенавчання або підвищення кваліфікації кадрів, відповідно до потреб галузей, що розвиваються;

- проведення спеціальних ярмарків праці для навчальних закладів, з метою працевлаштування випускників.

Для введення в дію цих заходів державі потрібні кошти, тому варто компенсувати ці витрати за рахунок введення диференційованих ставок податків, тобто більшим доходам відповідатиме більша ставка податку, накопичення коштів за допомогою державних депозитів з вищими ставками, а також збільшення розмірів штрафів за порушення чинного законодавства.

Існує два принципово різних підходи до скорочення безробіття або упередження його розвитку – американський ("жорсткий") і шведський ("протекціоністський").

Американський підхід відображає сутність ліберального ринку праці. Він будується на субсидарному ставленні до людини, тобто спрямований зберігати намагання людини на самовідповідальність і самореалізацію з мінімальною відповідальністю суспільства за особу. Тому допомога по безробіттю при "жорсткому" підході сплачується не більше півроку, що спонукає особу шукати роботу. Ті, хто не

знаходять роботи за цей період, переходять до групи бідних громадян, які проживають на державну допомогу.

Шведський підхід до державного регулювання зайнятості віддає перевагу активним заходам. Безробітних перенавчають новим професіям, створюють нові робочі місця, підтримують самозайнятність, мале підприємництво, здійснюють інші заходи щодо розширення сфери докладання праці. Такий підхід називається "протекціоністським" і є основою соціал-демократичного ринку праці. Саме він найбільш прийнятний для України [9].

Система заходів щодо регулювання безробіття в Україні включає: розвиток розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів; надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день; державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості; стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили; залучення приватного (як вітчизняного, так й іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття; регулювання можливості працевлаштування за кордоном, приєднання України до міжнародного ринку праці; збільшення кількості стажистів у системі професійної освіти; заходи щодо квотування робочих місць для представників найуразливіших груп на ринку праці, безвідсоткові кредити, що надаються безробітним, які започатковують власний бізнес; організацію регіональними або місцевими органами влади у кооперації з окремими підприємствами або закладами соціальних (громадських) робіт тощо[10].

З впевненістю можна зробити висновок, що найнадійнішим заходом захисту безробітних є надання їм робочих місць. Виходячи з цих позицій, можна визначити основні напрями боротьби з безробіттям, які вже впроваджуються та можуть бути впроваджені в Україні.

Враховуючи реалії нашої економіки, одним з основних напрямів боротьби з безробіттям мають стати заходи щодо підвищення продуктивності праці. Це, по-перше, знизить собівартість, а відповідно і ціни товарів та послуг, зробивши їх доступними більшості громадян і конкурентоспроможними на зовнішньому ринку; по-друге, дасть можливість підвищити заробітну плату, пенсії, стипендії, збільшити інші трансферти. Підвищена таким чином купівельна спроможність вимагає збільшення товарів і послуг, а це сприятиме

підвищенню виробництва, що, в свою чергу, потребує залучення додаткової робочої сили і збільшення зайнятості.

Напрями боротьби з безробіттям мають забезпечуватися підвищенням конкурентоспроможності робочої сили за рахунок підвищення її якості, а саме: зростання рівня загальної освіти, підвищення кваліфікації, розширення діапазону оволодіння працівниками професій і спеціальностей, розвитку таких необхідних складових відтворення якісної робочої сили, як медицина, культура, спорт.

До основних напрямів боротьби з безробіттям слід віднести також постійне вдосконалення соціально-трудових відносин і колективних переговорів. Для України це має велике значення тому, що соціально-трудові відносини поки не мають достатнього розвитку, а потенціал удосконалення колективних переговорів досить значний.

Група відомих економістів України Б. Гаврилишин, С. Мочерний, М. Павловський, Ю. Геєць, І. Лукінов та інші, вважають дієвим заходом щодо боротьби з безробіттям активну регіональну політику, передусім державні асигнування на розвиток відсталих регіонів. Серед опосередкованих важелів впливу мають місце надання податкових пільг і дотацій підприємствам та компаніям за створення робочих місць, компенсації витрат, пов'язаних з пошуком роботи та працевлаштуванням, прямі виплати підприємцям за кожного працевлаштованого, тобто широке впровадження економічно-заохочувальних заходів.

В даний час у світлі трансформації економічної системи в нашій країні склалася специфічна ситуація, коли традиційні методи мало ефективні чи не ефективні взагалі. Для з'ясування цього розглянемо традиційні заходи для вирішення проблеми безробіття:

1) Створення нових робочих місць паралельно з вже існуючими.

2) Розширення сфери послуг. Через значне падіння рівня життя попит на послуги скорочується. Ростуть лише послуги державного сектора, що є негативним явищем.

3) Дотації на створення робочих місць, пільги при найманні, допомога малому і середньому бізнесу.

4) Перенавчання або підвищення кваліфікації кадрів. Ці заходи допомагають, коли одні галузі вгасають, а інші розвиваються, тобто при структурній перебудові господарства. Зараз же йде спад у всіх галузях, що обумовлений суспільною кризою.

5) Інвестиційні фонди міністерств і відомств.

Очевидно, що фінансова стабілізація, не підкріплена стабілізацією виробництва, тому що викликає катастрофічний зріст безробіття. Тому центральним елементом політики зайнятості повинна стати економічна політика, спрямована на поживлення ділової активності, проведена одночасно з придушенням інфляції, зміною фізично і морально застарілого виробничого апарата й усунення причин, що породили його низьку ефективність.

Зазначені процеси по трансформації економіки України повинні проходити на тлі монетаристської політики, тому що в протилежному випадку інфляція зведе нанівець зусилля реформаторів. Цей висновок впливає з зазначеної вище специфіки нашої економічної системи.

Варто врахувати, що перехід до ринкової економіки України буде здійснюватися при набагато більш глибокому падінні виробництва і більш відсталому виробничому апараті, чим у країнах, що раніш почали цей процес.

Тому для України буде дуже актуальною проблема забезпечення самозайнятості населення (спрощений порядок виїзду за кордон, заохочення землеробство на невеликих ділянках землі і т.д.), організація суспільних робіт, підвищення рівня підтримки соціально незахищених верств населення.

Традиційні методи подолання безробіття, використовувані при циклічній і структурній кризі економіки, для вирішення проблем зайнятості в Україні не знаходять свою підтримку. Вихід із кризи – можливий завдяки швидкій трансформації економічної системи і модернізації виробничого апарата. В силу специфіки цих рівнобіжних процесів в Україні можна чекати збереження високого безробіття, що зажадає заходів по захисту соціально вразливих верств населення.

Деякі вчені вважають, що саморегулююча економіка не може перебороти безробіття. Рівень зайнятості залежить від так званого "ефективного попиту" (спрощено – рівня споживання й інвестицій).

Дж.М. Кейнс писала:"Хронічна тенденція до неповної зайнятості, ха-рактерна для сучасного суспільства, має свої корені в недоспоживанні ."[11] .

Недоспоживання виражається в тім, що в міру підвищення доходів у споживача у нього в силу психологічних факторів "схильність до заощадження" перевищує "спонукання до інвестицій", що волоче спад виробництва і безробіття.

Таким чином, неминучість кризи саморегулюючої економіки, вказують на необхідність державного економічного впливу для досягнення повної зайнятості.

Насамперед, варто підвищити ефективний попит, знижуючи позичковий відсоток і збільшуючи інвестиції.

У 1967 році М. Фридмен розробив теорію про існування "природного рівня безробіття", що жорстко визначений умовами ринку праці і не може бути змінений заходами державної політики. Якщо уряд намагається підтримати зайнятість вище її "природного рівня" за допомогою традиційних бюджетних і кредитних методів збільшення попиту, то ці заходи будуть мати короткочасний ефект і приведуть лише до росту цін. [12]

Тепер розглянемо, які ж реальні кроки може застосовувати держава для зменшення рівня безробіття.

Різноманіття типів безробіття робить задачу її скорочення надзвичайно складною. Оскільки єдиного способу боротьби з безробіттям не існує, в будь – якій країні для рішення цієї проблеми приходиться використовувати різні методи.

Рівень фрикційного безробіття може бути знижений за рахунок:

1) поліпшення інформаційного забезпечення ринку праці. В усіх країнах цю функцію виконують організації по працевлаштуванню (біржі праці). Вони збирають у роботодавців інформацію про існуючі вакансії і повідомляють її безробітним;

2) усунення факторів, що знижують мобільність робочої сили. Для цього необхідно насамперед:

а) створення розвинутого ринку житла;

б) збільшення масштабів житлового будівництва;

в) скасування адміністративних перешкод для переїзду з одного населеного пункту в інший.

Скороченню структурного безробіття найбільше сприяють програми професійного перенавчання і перекваліфікації. Такого роду програми повинні привести до того, щоб робоча сила найкращим ладом відповідала наявним робочим місцям. Ця задача досягається програмою професійної підготовки, інформацією про робочі місця. Програми професійної підготовки забезпечують як підготовку на робочих місцях, так і в спеціальних навчальних закладах для безробітних, молоді, а також для робочих старших віків, чия професія виявилася застарілою.

Найбільше важко боротися з циклічним безробіттям, для вирішення такої задачі найбільш ефективними є наступні заходи:

створення умов для росту попиту на товари. Тому що попит на ринку праці – похідний і залежить від ситуації на ринках товарів і послуг, то зайнятість зросте, а безробіття впаде в тому випадку, якщо товарні ринки пред'являть більший попит і для його задоволення треба буде найняти додаткових працівників.

Способами збільшення попиту є:

- стимулювання росту експорту. Це може привести до росту обсягів виробництва і, відповідно, – зайнятості на них;
- підтримка і заохочення інвестицій у реконструкцію підприємства з метою підвищення конкурентноздатності продукції.

Створення умов для скорочення пропозиції праці. Очевидно, що чим менше людей претендують на робочі місця, тим легше знайти роботу навіть при тій же числі вільних робочих місць. Скоротити число претендентів на ці місця і, більш того визволити додаткові вакансії для безробітних цілком реально.

Деяке полегшення може принести, наприклад, надання можливості дострокового виходу на пенсію працівникам, що ще не досягли пенсійного зрости. Разом з тим цей спосіб може використовуватися тільки в дуже обмежених масштабах, тому що він волоче істотне збільшення пенсійних виплат.

Створення умов для росту самозайнятості. Зміст такого роду програм полягає в тому, що людям допомагають відкрити власну справу, щоб вони могли прокормити себе і свою родину, навіть якщо їм не вдається знайти роботу по найму.

Реалізація програм підтримки молодих працівників.

Для допомоги молоді можуть використовуватися різні методи:

- економічне стимулювання молодіжної зайнятості;
- створення спеціальних фірм, що пропонують роботу саме молоді
- створення центрів навчання молодих людей тим професіям, шанси на зайнятість у якій найбільш високі.

Список програм скорочення безробіття можна продовжувати ще довго, але важливо розуміти, що всі ці програми не можуть цілком чи ліквідувати істотно скоротити циклічне безробіття. Такий результат досягається лише при загальному поліпшенні економічної ситуації в країні.

Також існує ще одна державна політика зайнятості, яка спрямована на допомогу та працевлаштування молоді, вона є дуже пріоритетною, бо, по-перше, молодь визначає рівень народжуваності, тобто демографічні перспективи держави. По-друге, завдяки

збільшенню чисельності молодого населення, в останні роки молодь стала значно активніше брати участь у суспільно-політичному житті країни. Основні завдання, принципи і напрямки молодіжної політики в Україні викладені в Декларації "Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні", прийнятої Законом України від 15 грудня 1992 року № 2859-XII [16].

Проаналізувавши українську політику щодо регулювання зайнятості населення, можна впевнено заявити, що сьогодні Україна здійснює реальні кроки з адаптації критеріїв національного розвитку до стандартів Європейського Союзу. У цьому процесі не можна недооцінювати значення молоді. Адже від того, наскільки молоде покоління буде готове взяти на себе відповідальність за розвиток держави, як активно і конструктивно приєднається до суспільних процесів, наскільки ініціативно братиме участь у вирішенні невідкладних завдань, значною мірою залежатиме доля країни, завтрашній день якої належить саме молоді.

Література:

1. Стан та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні. Пахомова Т.М. "Вісник" КІБІТ, 2015 р.
2. Подобед Н.В. Проблеми зайнятості молоді на ринку праці України. /Н.В.Подобед– К.: КНЕУ, 2014. – 744 с.
3. Карл Маркс [Електронний ресурс] // Режим доступу http://ukr.wikipedia.org/wiki/Карл_Маркс.
4. Богиня Д. П. Про зайнятість населення. Основи економіки праці: навч. посіб. /Д. П. Богиня. – 3-тє вид. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 270.
5. Історія економічних вчень [Електронний ресурс] // Режим доступу :<http://ukrlib.net/listoryekonomichnix-vchen/95-kriza>.
6. Українське суспільство . Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.е.н. В. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України. – 648 с.
7. Про зайнятість населення [Електронний ресурс] : Закон України // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>
8. Гальків Л.І. / Втрати людського капіталу України: чинник безробіття // Економіка і регіони. – 2013. – №2. – с. 110-113.
9. Кулішов В.В. Мікроекономіка: Основи теорії і практики. Навчальний посібник. 2 –ге вид., стереотипне./В.В.Кулішов – Львів: "Магнолія плюс" 2014. -337с.

10. Кулішов В.В. Мікро – Макроекономіка. Підручник / В.В.Кулішов –Львів: "Магнолія 2010", 2008. – 488 с.
11. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. / Дж. Кейнс. М. – 1993. – 255 с.
12. Бойчик І.М.Економіка підприємства: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. I-IV рівнів акредитації. – 2-ге вид., виправ. і доп. / І. М.Бойчик, П. С.Харів, М. І. Хопчан – К.: Каравела, 2009. -- 298 с.
13. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудоі відносини / О. А.Грішнова. – К. : Знання, 2009. – 535 с.
14. Про зайнятість населення : Закон України // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 14. – С. 170.
15. Про затвердження Основних напрямів проведення державної політики зайнятості : Постанова Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
16. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні : Декларація, прийнята Законом України від 15 грудня 1992 р. № 2859-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
17. Сучасний стан зайнятості та безробіття в Україні. Пахомова Т.М. "Вісник" КІБІТ, 2016 р.

ISSUES FOR DEVELOPMENT OF THE EXCURSION STUDIES IN GEORGIA

Tamar Tamarashvili

Summary. *The article deals with the peculiarities of the soviet period, the arrangement of the excursion. In the mentioned period, the excursion was not only the opportunity of tourists for travel and leisure, but also it developed the social activities, the people's ideological and educational side. The article is based on the archival primary sources, the documents; it critically analyzes the most important aspects of the preparation of an excursion driver and excursion studies, requirements, instructions, guidance, advice, recommendations, the stages and characteristics of development of the excursion studies in Georgia at the time of organizing domestic as well as international tourism routes.*

Keywords: *Excursion studies, Georgia, recommendations, Excursion studies stages, specificity.*

Introduction: Development of the excursion studies has a long and interesting history. The excursion is a trip, journey, view sights of historical monuments, museums, etc. „Excursion is a form of the social and educational activities, during which a group of people are led by the excursion driver, who is studying the subject of tours, events, given in its natural conditions, goes to the place to see it." (N. Kvaratskhelia, 2009. p. 283).

Naturally, the variability of public life has the new demands to the excursions. It becomes necessary in the excursion studies to search for the new forms of methods, based on the requirements of the modern, well-proven approaches in the past, according to the historical conditions of Georgia.

Research Methods: In the article the structural, comparative, the analysis and synthesis methods are used.

Historiographical review- About the main subject of the excursion studies matters are found in the literature not many times, there should be noted the authors N. Lukhutashvili, E. Julakidze. In "Tourism Management 2009" we see the organizational model of teaching of the subject of excursion studies, the work methods of a touristic head group. Also it is interesting the articles of E. Archvadze and N. Kvaratskhelia from the work "The Guide's Art" in which the most important issues of the excursion studies are presented.

The same authors discuss the fundamental issues of the excursion studies in the handbook „Cultural Tourism" Tbilisi, 2009. The most notable is a handbook "Excursion studies", here is perfectly presented the training of the excursion studies, its stages of development, characteristics, trends. The materials of excursion studies are found in the Soviet Era, in the periodical press of Russian and Georgian Language, in the books and brochures. In the international conference materials, for example: the International Conference materials 2014. Batumi. "Tourist's companion" is the title of the booklet, which discusses the issues of the excursion studies. The plan of a travel, time, value, armor and orientation and so on published in 1928, Tiflis. Such is the content of a brochure "A Short Travel Guide", where we meet the definitions of the excursion on the conduct of the peculiarities, 1925.

Thus, people were interested in the issues of the excursion studies every time, since it represents the cornerstone of tourism, the study still persists the actual theme. The article is devoted to the historical aspects of the development of excursion studies in Georgia.

Content: Excursion plays a significant role in the tourist activity. A leading figure in the travel services, in preparing and in the successful implementation is the excursion driver, a tour guide. "Crucial elements of excursion are: display, telling. Excursion is a survey of the excursion objects by a preconceived plan, a certain sequence and a content, at the time of which a guide explains a certain topic "Guide must not only introduce the object to the traveler, but the traveler must absorb the object properly and remain an objective impression about it" (E. Archvadze, N. Kvaratskhelia 2009. p. 46)

Excursions have many functions: propagandistic, informational, cultural outlook. Excursions are accompanied by pedagogical, didactic, cognitive processes. For the successful excursion it is necessary a guide to possess not only the necessary information about sightseeing, but also the art of communication, psychological aspects, courtesy, tact, high behavior of culture in general.

Together with changing the time, there is a variation of many issues, attitude. Many values are reassessed; the era has a significant impact on many sectors of the public life, including tourism. We pay attention to the issues of the excursion science development in the soviet period.

The article deals with the peculiarities of the soviet period, the arrangement of the excursion. In the mentioned period, the excursion was not only the opportunity of tourists for travel and leisure, but also it developed the social activities, the people's ideological and educational side.

"Excursions to some extent were related to the socialist regime propaganda. From 1930 there was appeared the tourist base of 14 thousand 200-seats, so the government begins to care about the establishment and organization of excursions. Excursions, from the individual and elite form, became a mass and a tourism form. Union Central Council of Trade Unions entrusted to its leadership, its system was central touristic-travel division. From 30-ies of XX century there were booming the tourist routes and excursions on the themes of geography. "(Excursion studies, 2009. p. 18). Special attention was paid to the production types of excursions as the social-political and labor-rearing methods, the best practice sharing, the way of sharing experiences. Excursions were differential, in accordance with the age composition, the education level and the profession. Since the Post-Soviet period a lot of things has changed, there was destroyed the so-called Excursion Travel Bureaus, tourist agencies imposed a leading role in it. After the collapse

of the Soviet communist ideology was no longer excursion leading opportunity" 3 [p. 19, 20]

We believe that in spite of the time and the political circumstances, the same role has an excursion driver in the successful implementation of touristic route.

It is interesting and noteworthy in the 40-50 years of XX century, the documents in the national archives of Georgia, which show the development features of an excursion studies, the training aspects of an excursion driver, the set requirements. In the mentioned period, the tourist activities were in charge of the Union Government Apparatus, and in Georgia – the Excursions Division, Department of Tourism, before beginning the tourism season the excursion drivers were receiving the instruction, guidance, advice and recommendations, there were held the regular classes, both of the domestic and international tours.

Still there remained the information about the international routes of foreign tourists, the services of excursion drivers and the evaluation of the trip. For example: "in 1958 during the work period through the hostel of New Atoni, 16 groups of tourists were passed. The 10 groups of them are from GDR and 6 groups – from Poland – 112 people" (fund, 1862, Registration #1, case 375, leaf. 2)

For visitors there have been established events, friendly meetings, evenings, the number was recorded for each own route in the excursion department. Not only German and Polish representatives were interesting in New Atoni route, but the other country representatives were interested too. "Chinese, Koreans, Vietnamese, Czechs, Bulgarians, local residents actively participated in the event for foreigners. There were held the sport events, competitions in tennis, football, in artistic creation, there were organized the competitions, the awards: souvenirs, (statuettes, bookmarks) " [there] There were often held the evenings of artistic creativity: cinema sessions, quizzes. Events were held around a fire, the mountain route. In this context, Kazbegi route is distinguished. The tour driver was required a serious preparation, physical, psychological, climatic, geographic aspects for interesting conduction of a tour towards the participants.

From XX century, in 50 years the seminars for excursion drivers were held in Moscow. Soviet authorities were in charge of this area, as well as all areas of public life. As it appears from the archive: "In seminar 49 people took part including the methodologists – 14, guides – 27, culture workers – 5, conductors – 3" (fund 1862. Registration 1. case 89. leaf 1]

The prepared staff after seminars was sent to the tourist bases, they were given the proper materials, the edited text. Especially the working was active before starting the tourist season. A big load was on the excursion driver. The excursion course included 90 hours, including the separate place, which was dedicated to the study of political issues [there] it was then dictated by political circumstances.

Connoisseurs of the excursion were undergoing the review on texts, the refinement by various specialists. The routes were implemented in different directions. The excursion driver was obliged to study in details not only the familiar landmarks of Georgian monumental art cultural monuments, but also the angle of the flora, fauna, geology, economics, ethnology, ethnography, traditions, customs, rituals, and all sorts of tourist resources (both the man-made as well as the natural monuments).

In archived documents there are preserved the statements of Sokhumi, Batumi, Gori, Tbilisi, Shovi, Green Cape, Gagra and New Atoni about tours and routes. We used to meet static information about the number of visitors. Also certain material were preserved in tourist bases, the parties issued from a wall news paper, magazines and radio stations.

In excursion driver work a lot of space was devoted to the issues of security of tourists of all kinds of tourist route in the Black Sea coast as well as in the mountainous regions. There were implemented the group tours and the individual tours. In 1945-51 years on the tourist excursions division sessions of the central council were discussed the activities, which was needed for the successful implementation of the tour, during the conduction of all types of tour and the routes (hiking, biking, trekking and skiing).

The drivers of the excursion needed the tourist guides, posters, photo albums, banners, tourist offices, library resources, subject to periodical press, training materials, exhibitions, orderly movement of vehicles. We can discuss the excursion work with the assessments made by tourists, which are recorded in the book of impressions (fund 1862. Registration 1. case # 32. leaf 4).

In archival documents there is a sense of time, traces of the political situation, we convey the characteristics of the era. There are intersected the requirements for the driver of the excursion, "they were obliged to be acquainted with socialist economy, history, culture, way of life, as well as the topics related to the Great Patriotic War". [there p. 76]

For improvement of the work of the excursion drivers there were represented the methodical associations and tourist offices, where was

possible to take care on the beautifully formed materials, text enrichment, a variety of routes.

For example, the excursions on the disconnected section of Pasaauri are interesting. Excursion drivers in the mountainous region were supposed to be acquainted about the past history and the modern life, the district geological features, the defensive buildings of Mtiuleti, Gudamakari valley and Khevsureti, local customs, traditions of hospitality, fighting games, fencing, folklore, mineral stones collection, the village Bibliani – a tourist trip in Chabarukhi, Gudamakari valley. The driver must have had a cultural knowledge about the excursion work; also he should have posters, handbags and provide the tourists with the necessary equipment in case of a bad weather (fund 1862. Registration 1. case # 48. leaf 144).

The excursion drivers always sought the environment and climatic characteristics, the tourist resources, points of interest, it should have been aware of the all the obstacles on the route. The driver should care for the safety.

It should be noted that also actively has worked as the planned as well as the local and current tourism on all the routes, but also in the local as well as in the planned tourism the driver had an important role and an importance.

In the archival materials we found the list of the different routes, according to the various corners, for example "Batumi route included the museum, galley and a sailing trip - a Green Cape (Mtsvane Kontskhi), flora acquaintance, sunbathe on the beach. Batumi pioneer stroll in the park, botanical garden, visit Tsikhisdziri and Chakvi farms " (fund 1862. Registration 1. leaves 48, 39, 40).

As for the tour – (route) of Tbilisi, it was included in the following order to visit the historical places: Old Tbilisi, a pedestrian promenade, the Pantheon, the museum of Georgia, ethnographic and zoological department, the funicular with a panoramic view, panorama, excursions to the Gold Fund, where there are represented the archaeological achievement, beautiful and oldest samples of art, here people were thoroughly acquainted with the city, they were walking on the Turtle Lake and funicular. The compensation for excursion driver is interesting: "Payment of the conductor on the whole group is 29 rubles, plus visit to the funicular, from each tourist – 2 rubles" (fund 1862. Registration 1. case 48. leaf 74 a).

For conduction of the excursion the documentation was prepared by the Council of the excursion division of Georgia; however

the texts were reviewed by the Scientific Institutions and the Academy of Sciences. The driver of the excursion was supposed to have a photo of documentary material to enrich the visual effect and to illustrate the story.

Conclusions:

1. In the first half of XX century, in the published literature on the issues of the excursion studies, there are presented the tours and the types of the excursion, which are divided as follows: political, economic, technical, arts, science, history, walking, nature ("short excursions references". 1928, p. 9). Such differentiation is not found nowadays. However, more varied are the tourist routes, together with the time they are changed, as the theme of the excursion to be conducted, as well as the methodology.

2. Before planning an excursion, the advertisements play a big role, nowadays a lot of the web pages provide us with the information about a variety of routes, the booklets, the guides; brochures are printed on a high polygraph level. In these regions there are free informational centers. All of this was a problem years ago, which prevented the excursion driver to work.

3. A dozen years ago as well as nowadays the goal remains the same for an excursion arrangement; we must provide the travelers with the information very interesting, impressive and efficiently. It was and still is necessary for the success of the excursion tours in advance to prepare, to plan a proper instruction reference, consistent performance of tourists, who are preconditions to hold the trip.

4. For the successful conduction of the tourism (and therefore the excursion) the legal situation has always been of great importance in the country, the government's attitude, laws, political stability and infrastructure, the staff professionalism in tourism sector, the professional tour guide and security. We have an understanding on the development aspects of the studied materials about the excursion studies in Georgia.

References and Sources:

1. Archvadze, E., Kvaratskhelia, N. 2009. The Guide's Art. Tbilisi. p.46.
2. A Short Travel Guide. 1925. Tiflis. p. 7-9.
3. Excursion studies. 2009. Batumi. p. 18-20.
4. Kvaratskhelia, N., "Cultural Tourism". 2009. Tbilisi. p.283.
5. Lukhutashvili, N., Julakidze, E. 2009. Tourism Management. Kutaisi. p. 70.

6. National archive of Georgia: New and Contemporary HistorySection. fund 1862. registration #1. case 375. leaf 2. case 89. leaf 1. case #32. leaf 4, 76.

7. Tourist'scompanion. 1928. Tiflis. p. 10-11.

Відомості про авторів

Аніщук Ігор Вікторович – викладач Ніжинського агротехнічного коледжу НУБІП України

Бучин Андрій Петрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-економічних наук НДУ імені Миколи Гоголя

Харлан Тетяна Петрівна – студентка III курсу філологічного факультету НДУ імені Миколи Гоголя

Дудка Раїса Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин НДУ імені Миколи Гоголя.

Кебадзе Мадонна – викладач Телавського державного університету імені Я. Гогешвілі

Чеслав Дмитрович – пенсіонер, м. Шостка Сумської області

Крупенко Оксана Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України НДУ імені Миколи Гоголя

Солодка Катерина Юріївна – студентка IV курсу історико – юридичного факультету НДУ імені Миколи Гоголя

Москаленко Олександр Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України НДУ імені Миколи Гоголя

Пахомова Тетяна – доцент кафедри філософії та суспільних наук НДУ імені Миколи Гоголя

Tamarashvili Tamar – Associate Professor Faculty of Business, Field of Tourism Georgian National University SEU

Наукове видання

ЧАСОПИС
ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 7

Відповідальний редактор
КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

Технічний редактор – Борис І. П.
Верстка, макетування – Новгородська А. В.

Видання друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 26.07.16	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Arial	Обл.-вид арк. 11,14	Ел. вид.-ня
Замовлення №437	Ум. друк. арк. 6,16	

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.